

Epidèmies i reaccions socials a la Catalunya del segle XIV

Marta Moreno Roma

Treball Final de Grau

Tutora: Dolores López Pérez

Departament d' Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica

Facultat de Geografia i Història

Curs 2020-2021

Universitat de Barcelona

RESUM

El segle XIV és considerat una època de transformacions, el qual coincideix amb l'arribada de la Pesta Negra a Europa. Analitzo els canvis psicològics, sociològics i antropològics que es produeixen en la societat entre el segle XIV i XV provocats per l'assolament de la Pesta Negra. En altres paraules, com una situació excepcional transforma la vida de les persones i com aquestes van canviant la seva manera de viure i la concepció sobre la mort arran de la malaltia. Les arts, com ara la literatura, pintura i iconografia són un reflex de les actituds davant la vida i la mort i ens aporten informació en un moment de transformacions socials. El meu treball acadèmic es centra en l'anàlisi historiogràfic orientat a l'estudi dels canvis socials que tingueren lloc en les societats europees com a conseqüència de les grans epidèmies.

PARAULES CLAU

Comunitat, Reaccions, Religió, Tradicions, Discriminació, Mort.

ABSTRACT

The 14th century is considered a period of change, which coincides with the propagation of the Black Plague in Europe. I analyse psychological, sociological and anthropological changes produced in the society between the 14th and the 15th as a consequence of the Black Plague. In other words, how an unusual situation transforms the social structures, the points of view about the world and the way to perceive the death. Arts, for instance literature, artistic manifestations and iconography are a reflex of the attitudes in front of life and death and they give information about the social transformation. My academic work is focused on the historiographic analyses related to the study of the social changes that had place in European societies as a consequence of the epidemics.

KEY WORDS

Community, Reactions, Religion, Traditions, Discrimination, Death.

Índex

1. Introducció	p. 1
2. Estat de la qüestió	p. 2-7
3. Canvis en les mentalitats i els costums baixmedievals	p. 7-15
3.1 Interpretacions de les causes de la pesta	p. 8-9
3.2 Actituds de les autoritats davant les epidèmies	p. 9-10
3.3 Aïllament i bandidatge	p. 10-11
3.4 Tendències religioses	p. 11-13
3.5 Estudi analític de les masses aplicat al moviment dels flagel·lants	p. 14-15
4. Marginació social	p. 15-21
4.1 Comunitat jueva	p. 15-18
4.2 Altres col·lectius: els pobres	p. 18-21
5. La mort: una conceptualització de canvi social	p. 21-26
5.1 Consolidació del Purgatori	p. 24-26
6. Estudi de les manifestacions artístiques principals	p. 26-34
6.1 <i>Ars Moriendi</i>	p. 27-28
6.2 L'art macabre	p. 28-29
6.2.1 Dansa macabra	p. 30-33
6.2.2 Els tres vius i els tres morts	p. 33-34
7. Conclusions	p. 34-35
8. Referències bibliogràfiques	p. 36- 38
9. Annexos	p. 39-43

1. Introducció

L'objectiu del meu treball se centra en l'anàlisi dels canvis en les actituds i les mentalitats de la societat europea fent especial èmfasi en el territori català provocats per l'expansió de la pesta negra de 1348. M'interessa sobretot els canvis que la malaltia provoca en l'àmbit de la marginació social i en els comportaments de la població europea i com aquests canvis van implicar un altre concepte de la mort en els últims segles de l'edat mitjana. Aquestes transformacions es veuran reflectides en les manifestacions artístiques, com ara l'art, literatura o la iconografia. Dites manifestacions seran tractades amb profunditat al final del meu treball incloent les imatges que he seleccionat en un apartat d'annexos. L'anàlisi que duré a terme no serà només des d'una perspectiva històrica, sinó que també des d'un vessant sociològic i antropològic.

Vaig decidir triar un treball sobre les repercussions socials de les epidèmies per la situació de pandèmia que vivim actualment amb la Covid-19. Al segle XXI hem patit l'aïllament, els canvis en els comportaments socials, els conflictes entre la població, aspectes ja presents al segle XIV. La primera vegada que vaig treballar la temàtica de la pesta va ser a l'assignatura de cultura i mentalitats. El primer document que vaig treballar va ser una Carta reial de l'esposa d'Alfons IV, la Reina Maria, de l'any 1440. En aquesta carta ja anunciava el desplaçament de les Corts de Tarragona a Lleida perquè la infecció ja havia arribat. Per tant, aquest fou el primer embrió pel meu Treball de Fi de Grau.

Des dels inicis ja era conscient que l'ésser humà no reacciona molt diferent davant una situació de catàstrofe pandèmica independentment del context. Canvia el temps, les infraestructures, el sistema econòmic i el sistema sanitari, però les reaccions socials no canviaran. Mentre que a les danses macabres del segle XIV veiem la part més lletja de la mort avui dia ens mostren imatges desagradables de la pandèmia i missatges molt derrotistes a través de les xarxes socials. Un cop finalitzat el meu treball constato que l'essència de l'ésser humà sempre serà la mateixa.

2. Estat de la qüestió

En primer lloc, tot i enfocar el meu treball a l'estudi de l'impacte social de la pesta negra del segle XIV és imprescindible presentar el context a partir de la historiografia. La pesta de 1348 apareix en una Europa assolada per una profunda crisi econòmica. De fet, una part de la historiografia de la 1ª meitat del segle XX va considerar la pesta com una de les causes de la crisi. Posteriorment, a finals del segle XX s'ha posat en evidència que la pesta no és la causa de la crisi, sinó és una circumstància agreujant. Les tesis de Pierre Vilar han estat referència per altres historiadors que han tractat el tema de la crisi, com ara Gaspar Feliu que ha sintetitzat les hipòtesis més importants exposades per l'autor francès. Vilar defensa la seqüència de què la pesta negra produeix la desaparició d'explotacions i es produeix el despoblament de terres. Com a conseqüència els pagesos comencen una pugna contra els senyors, fet històric que es coneix com el conflicte remença. Vincula així la disminució de la producció agrària a la fallida del mercat agrícola. Tot i així, indica que es produeix un apogeu del gran comerç que es prolonga fins a finals del segle XV. No podem menystenir el desenvolupament d'un liberalisme incipient i de la banca, per tant deslliga aquest progrés de la crisi demogràfica i agrícola¹. Segons Pierre Vilar es poden identificar tres tipus de crisi al segle XIV. En primer lloc, la crisi demogràfica produïda per l'empobriment del camp i la contracció del mercat. La segona crisi és la considerada social produït pel conflicte remença. En tercer lloc, una crisi urbana política i social duta a terme per l'antisemitisme creixent i la problemàtica comercial². En el cas català trobem símptomes d'esgotament, com ara: menys consum de productes industrials, menys comercialització i producció artesanal. Trobarem crisis de subsistència successives, fet que provoca l'afebliment de la població respecte a les infeccions³.

En els anys 70 i 80 s'ha arribat a posar en dubte la noció de crisis baixmedieval, atès que es comença a defensar que l'edat mitjana està composta per un seguit de crisis successives o transformacions a escala europea. Però, en les últimes dècades s'ha produït un desenvolupament molt important de les investigacions que cerquen les causes de la crisi que van assolir els últims segles de l'edat mitjana. Es fa especial èmfasi a l'empitjorament general del clima molt més fred i plujós. A part, les dificultats de l'agricultura no tingueren només

1 Feliu, Gaspar. (2004). La crisis catalana de la edad media: estado de la cuestión. *Hispania* LXIV/2217, p. 437.

2 *Ibid.*, p. 446.

3 Coral, Cuadrada. (2012). *El llibre de la pesta*. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona. p. 13-20.

efectes en el camp, sinó també en l'economia de l'Europa medieval. La reducció i la desaparició parcial de l'excedent agrícola va causar la minva de la demanda de productes artesanals. Per tant, la pesta no és un factor que s'ha de deslligar de la crisi, però no és l'únic element a tenir en compte. Cal dir que ja des dels finals del segle XIII la prosperitat econòmica que s'havia viscut va començar a disminuir. També, trobem una població europea que havia augmentat per damunt dels recursos disponibles, per això el sector agrícola serà el més afectat remarcant també que l'agricultura es corresponia amb l'economia bàsica per a fer funcionar un país europeu. A les males collites consecutives produïdes per una sèrie de catàstrofes naturals hem d'afegir un gran període de fams que es veurà afectat pels consecutius brots de pesta negra⁴.

Entre les aportacions més recents referents de les causes de la crisi baixmedieval destaquem a Furió. Ens parla en un primer moment que fins que no es va produir la crisi de 1929, el terme "crisi" no va ser utilitzat com a tal. No serà fins el segle XVIII que el concepte de crisi passaria a formar part de l'esfera econòmica. En el cas de la Pesta Negra sí s'havien estudiat les fams i epidèmies, però no s'havia mai establert una relació entre totes les catàstrofes i els seus efectes combinats amb una conjuntura depressiva, tant demogràfica com econòmica⁵. Tal i com ens indica l'autor, Robert Vivier és el primer historiador que apel·la directament a la crisi del segle XIV l'any 1920 en el seu article "Una crise économique et sociale". És interessant Vivier perquè mostra la seva pròpia visió sobre una crisi econòmica general com a conseqüència dels efectes de la guerra, la pesta, la política fiscal i financera i monetària. La seva exposició dels fets està basada en documents publicats. Cal dir que l'article fou publicat a *Revue d'histoire économique et sociale*, una de les primeres publicacions dels *Annals*⁶. En resum, Antoni Furió ens exposa en el seu detallat article historiogràfic que la crisi baixmedieval va començar a pensar-se amb aquesta terminologia quan es va produir la primera gran crisi del capitalisme del segle XX. A partir d'aquestes es van arribar a plantejar altres possibles crisis precapitalistes.

4 *Ibid.*, p. 14-16.

5 Furió, Antoni. (2015). La crisis de la Baja Edad Media. En los orígenes de una construcción historiográfica. Varela-Rodríguez, M. Elisa. *La historiografía medieval davant la crisi*, p. 172-173.

6 *Ibid.*, p. 180-181, 190.

Per contra, David Igual fa una exposició de la crisi baixmedieval en el cas espanyol i europeu des del punt de vista comercial servint-se d'autors especialitzats com Cipolla o Ladero Quesada. Si vinculem la crisi baixmedieval únicament en matèria econòmica podem afirmar el següent: *el sentido estructural de la crisis suele anotar su prolongación del Trescientos al Cuatrocientos y conceptualarla como "crisis del feudalismo", lo que sirve para encuadrarla en la dilatada transición hacia el capitalismo (...), però también la disparidad territorial y sectorial de comportamientos*⁷. Cal no menystenir la proliferació comercial que van viure els regnes hispànics en aquests moments respecte d'altres regions europees: *entre los territorios que mayor protagonismo desarrollaron al respecto, se encuentran los de la Península Ibérica, uno de los ámbitos mercantiles de mayor empuje en la Baja Edad Media europea y mediterránea y donde la circulación y el consumo de bienes y servicios por vía del comercio penetró progresivamente todos los aspectos de la vida económica*⁸.

Quant a l'anàlisi de la crisi baixmedieval, un dels aspectes que en les últimes dècades ha tret l'atenció dels historiadors és el vessant social i les repercussions en l'àmbit psicològic i mèdic de les pandèmies. Pel que fa a l'estudi de l'impacte de les pestilències des d'una perspectiva social, cal dir que ha estat prou oblidat fins a la historiografia de la dècada del 1950. A l'àrea geogràfica europea l'estudi de la pesta ha estat marcat principalment per dues línies. La primera fa referència a la història de la medicina i com aquesta intenta buscar el remei i les cures. Una segona línia s'orienta a estudiar des d'un punt de vista local les repercussions en les poblacions de l'arribada de la pesta a partir d'estudis de cas.⁹

A partir de 1950 les repercussions socials ja començaran a ser estudiades. Un dels primers investigadors fou Baehrel¹⁰, el qual exemplifica bé la necessitat de qüestionar la part social de les epidèmies. Analitza la por al contagi, fet que portarà unes concretes reaccions socials vers els contagiats. També fa una recerca sobre l'odi dels malalts cap als metges, atès que consideraven que els contagiats eren tractats com a titelles per part del professional mèdic per tal de descobrir quins eren els remeis¹¹. Els Annals recolliran aquesta proposta d'estudi

7 Igual Luis, David. (2007). ¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispanos de la baja edad media. *EDAD MEDIA. Revista de historia* 8, p. 206.

8 *Ibid.*, p. 209.

9 Betrán Moya, José Luis. (1994). La peste como problema historiográfico. *Manuscripts* 12, p. 290.

10 Investigador destacat pels estudis de Betrán Moya.

11 Idees recollides a l'article Epidèmies et terreur: historie et sociologie trobat als *Annales historiques de la Revolution française* (1951).

social i tindrà un fort impacte per a aquest corrent historiogràfic. En aquest sentit Elisabeth Carpetier durà a terme una recerca¹², on explicarà les diferències dins la ciutat italiana d'Orvieto abans i després de la pesta analitzant la part econòmica i social¹³.

El meu estudi està basat principalment en una sèrie de bibliografia que ens permet un apropament psicològic, sociològic i antropològic respecte l'impacte de les epidèmies en territori europeu, però prenent com a anàlisi referencial la societat catalana baixmedieval. El vessant polític i econòmic queda relegat a un segon terme per a deixar pas a la col·lectivitat com a motiu únic.

La recerca sobre els comportaments dels grups humans davant una epidèmia ha estat prou treballada durant els últims anys i finals del segle passat. Anteriorment només s'havia posat en qüestió la història mèdica juntament amb les mesures sanitàries que es dugueren a terme. Per tant, l'aspecte social quedarà supeditat en segon terme prenent com a preeminència la temàtica mèdica. A partir dels anys 50 i sobretot 60 i 70 la historiografia europea va començar a qüestionar la vida en societat davant l'assolament d'una epidèmia. Aquestes preocupacions s'han d'entendre en un marc historiogràfic on la història social i la història de les mentalitats comença a qüestionar-se. En aquests estudis l'aspecte polític i econòmic resta en un segon pla, mentre que el protagonista esdevé l'anàlisi de les qüestions socials. Aquestes aproximacions socials són les que permeten l'estudi de la col·lectivitat i de la quotidianitat. Per aquesta raó, les referències bibliogràfiques que trobem són bastant noves i actualitzades, atès que la temàtica també és molt recent.

Destaquem els estudis realitzats per Coral Cuadrada i Emilio Mitre en el vessant social. Per començar, Coral Cuadrada fa un estudi complet i general de l'impacte social de la pesta a la Catalunya baixmedieval recollit a *El llibre de la pesta* publicat el 2012. Es tracta d'una obra profundament actualitzada, en la qual presenta tot un seguit d'aspectes entre els quals es troba les qüestions socials. Des del meu punt de vista, és una obra central per a l'estudi dels comportaments davant una malaltia infecciosa. Per altra banda, Emilio Mitre ha fet un estudi rigorós dels comportaments socials i les qüestions religioses vinculades a l'edat mitjana. Com a

12 *Une ville devant la peste : Orvieto et la Peste Noire de 1348* (1962). Obra central on exposa les idees esmentades al text.

13 Betrán Moya, José Luis. *La peste como problema... op.cit.*, p. 290-292.

estudis referencials destaco “La muerte y sus discursos dominantes entre los siglos XIII y XV” o *Fantasmas de la sociedad medieval. Enfermedad, peste, muerte*.

Un dels col·lectius més perjudicats pels comportaments de les poblacions europees en el moment de l'impacte pestífer van ser les comunitats jueves, atès que van ser responsabilitzades d'una malaltia que ningú sabia com s'havia produït. Destaco a Marcó i Dachs, Mateu Boada, Estanyol Fuentes i Manuel Forcano. Tots ells presenten el rebuig social que patiran els jueus en moments de pesta i com aquesta comunitat serà feta responsable de tots els mals. L'altre col·lectiu marginat a banda seran els pobres. Els pobres van ser objecte de la fúria de les masses com a responsables de l'epidèmia de la pesta. En aquesta qüestió destaco la tesi doctoral de Roca Cabau i l'estudi de Coral Cuadrada dut a terme a l'obra *El llibre de la pesta* o l'article “Pobresa, marginació i sexe a l'edat mitjana”.

Una de les repercussions més importants en l'àmbit psicològic de les pandèmies van ser els canvis en el concepte de la mort, tema que va atreure l'atenció d'Àries i Jean Delumeau. Àries centra la seva recerca en l'estudi de la mort i els impactes en la societat que són recollits a *Historia de la muerte en Occidente*. En segon lloc, Delumeau ha treballat el concepte de la por en diferents situacions. En l'obra *El miedo en Occidente*, presenta tot un seguit de casos on la mort assola tota la col·lectivitat per causes diverses. La seva recerca és fonamental quan parla de les descripcions de les pors de la societat vers la pesta negra.

El canvi del concepte de la mort està molt relacionat amb el purgatori treballat principalment per Jacques Le Goff. Dit especialista és el representant de la tercera escola dels Annals, el qual destaca per la interdisciplinarietat dels seus treballs. Tot i això, cal afegir que les seves obres són indispensables per treballar els segles XII i XIII. En segon terme, Haindl Ugarte també destaca per la seva recerca relacionada amb la temàtica i concepció del purgatori des d'un punt de vista analític.

La por analitzada per Delumeau deriva en la histèria social, aspecte treballat principalment per Gustave Le Bon a l'obra *Psicología de las masas*. És especialista en psicologia de les masses

basant-se en processos històrics. Per tant, no és un autor medievalista clàssic o que hagi treballat en excés la temàtica, però l'anàlisi sobre els comportaments psicològics i sociològics en la col·lectivitat ens serveix per aplicar-ho en qualsevol moment històric. No s'han de menystenir altres possibles estudis, atès que la interdisciplinarietat complementa qualsevol classe de coneixement.

Els canvis en la conceptualització de la mort tenen una repercussió directa en l'art. Per aquesta raó, l'anàlisi de les manifestacions artístiques són imprescindibles per entendre com la mort és percebuda per la societat i com l'actitud davant la mort va canviant depenent del context històric. Cuadrada al *Llibre de la Pesta* presenta les manifestacions artístiques de forma general, però hi ha altres estudis especialitzats únicament en aquesta temàtica. Els diferents articles seleccionats m'han servit sobretot per a l'estudi de la iconografia medieval pertanyent a les danses macabres, els tres vius i els tres morts o els *Ars Moriendi*. L'art és un mitjà de comunicació medieval imprescindible per a estudiar els canvis socials en la vida quotidiana i la manera de percebre el món per part del conjunt social. Alguns dels autors que he consultat per a l'estudi de la iconografia i dels gèneres literaris principals són: Francesc Massip, Herbert González Zymla, Martínez-Falero i Jaime Montañés.

3. Canvis en les mentalitats i els costums baixmedievals

Entre les conseqüències de la pesta destaquen una mena de canvis i comportaments nous. Els efectes psicològics i sociològics d'una epidèmia com la pesta negra produirà canvis en la societat catalana que seran irreversibles. Ens trobem amb la primera epidèmia que va aconseguir una gran expansió per les vies de comunicació, a banda d'una crisi econòmica, que provocarà una alteració en la vida quotidiana de la societat catalana. L'assolament de la pesta negra provocarà uns canvis en les actituds morals i en les formes de vida que marcaran un abans i un després en la historiografia medieval. És imprescindible analitzar quin impacte tindrà un brot epidèmic entre la societat i com aquesta reaccionarà. A continuació presento tot una sèrie de temàtiques vinculades a aquest canvi, per exemple el paper de les autoritats davant la pesta, el pillatge, el refugi o el moviment de masses. Dits apartats, molt diversos de temàtica, són essencials per comprendre els canvis sociològics i de mentalitats. Des del meu punt de vista és

necessari presentar com la població i les autoritats locals reaccionaran quan l'epidèmia assoli el territori.

3. 1 Interpretacions de les causes de la pesta

El desconeixement de les causes que van provocar l'epidèmia va fer que la població cerqués múltiples interpretacions que els permetés entendre el perquè de la desgràcia o el perquè de la seva devastació, sobretot perquè la ciència mèdica no era capaç d'explicar els orígens de la malaltia ni tampoc donar cap mena d'informació amb certesa.

En primer lloc, quan la propagació dels contagis s'estava produint s'acostumava a associar la pesta amb un incendi. Aquest concepte es reforçava possiblement per la relació entre estiu i epidèmia, és a dir el discurs preponderant del moment afirmava que la propagació de la malaltia era més elevada quan les temperatures eren força altes. A continuació, destaco dos passatges en els quals es relaciona el foc amb la pesta i l'incendi amb el component catastròfic de l'epidèmia. Delumeau presenta aquesta relació entre pesta i incendi basant-se en les descripcions del Decameron de Boccaccio: *se incrementó porque los enfermos, con su trato diario, contaminaban a individuos todavía sanos. Lo mismo que el fuego, alimentada por las materias secas o grasas que están a él contigua*¹⁴. També, Daniel Defoe esmenta posteriorment que: *la peste es como un gran incendio que (...) si estalla en una ciudad muy densa, incrementa su furia y la devasta en toda su extensión*¹⁵. Amb Boccaccio veiem com es parla de la ràpida propagació, tal com el foc crema tot el que és al seu voltant. Es comencen a crear idees, però sense cap mena de component científic. En el segon cas es fa una analogia de l'incendi vinculat a la devastació, fet que mostra també la manca d'explicacions.

Per altra banda, també es tendeix a relacionar l'assolament de la malaltia amb una pluja de sagetes sobre tota la població i es considera que ha estat enviada per un déu colèric que els castiga pels seus pecats i les seves actituds immorals. El component religiós tindrà una preponderància clara per intentar argumentar el perquè de la irrupció de la pesta. Aquesta idea anirà proliferant, fet que comporta la culpabilització de la societat pel càstig. Tot i això, es començarà a culpar a certs grups socials, ja menystinguts amb anterioritat, però que en moments d'epidèmies i catàstrofes el rebuig augmentarà. Aquests col·lectius principalment

14 Delumeau, Jean. (2012). *El miedo en Occidente*. Ed. Taurus. Madrid, p. 131-32.

15 *Ibid.*, p. 132.

seran els jueus i els pobres. En resum, tant l'element de l'incendi o el foc com la del càstig diví els trobem a fonts literàries, però que també esdevindran familiars en el llenguatge popular a través del coneixement a partir de certes obres artístiques¹⁶.

3.2. Actituds de les autoritats davant les epidèmies

Fins ara, he presentat les interpretacions socials davant l'assolament de la pesta. Ara exposaré com les autoritats donaven a conèixer el problema al poble. En primer lloc, neguen que hi ha un problema greu en la ciutat o en les ciutats veïnes. S'intenta no interrompre l'activitat mundana negant que l'epidèmia existeix o que realment comporta un perill per la societat. No es volia crear pànic ni interrompre les relacions econòmiques amb l'exterior ni tampoc en l'àmbit nacional. Per exemple, el 1348 quan es difon l'epidèmia pels ports de Gènova, Venècia i Pisa, només serà la ciutat de Florència la que estarà a l'aiguat perquè cap assaltant de l'exterior intenti penetrar dins la ciutat. Proclamar la quarantena d'un territori suposava una pèrdua econòmica enorme, desordres pels carrers, dificultat per controlar la situació, etc., és a dir una desestabilització general. Per aquesta raó, metges i autoritats intentaven calmar la preocupació de la població enganyant-los. Per tal de no crear un pànic generacional feien servir locucions negatives i tranquil·litzadores, com ara *no es la peste propiamente dicha*. Tot i això, arriba el moment en què la realitat és innegable i es comença a crear el pànic entre la població. La solució davant aquesta notícia era fugir, atès que es sabia que la medicina era inoperant. Els primers a marxar seran els rics, fet que provocà una gran crítica entre la societat. Alguns pobres també marxaran, però en un nombre molt més reduït¹⁷.

Algunos se mostraban más crueles (...) y afirmaban que el mejor medio contra la peste era huir lejos de la ciudad; como obsesionados por esta idea, sin atender a otras razones que no fuesen las de su bienestar personal, muchos hombres y mujeres salieron de Florencia, abandonaron sus casas, hogares y parientes, dejaron sus cosas y buscaron la tranquilidad en el campo o en otros lugares, como si la ira de Dios que con aquella peste castigaba los pecados de los hombres no pudiera seguirles adonde ellos fueran¹⁸.

16 *Ibid.*, p. 132.

17 *Ibid.*, p. 138-40.

18 Boccaccio, Giovanni. (1969). *Decameron*. Ed. AHR. Barcelona. p. 74.

En el moment que arriba la malaltia a la ciutat, la quarantena i els controls és quan es produeix una ruptura de l'estructura social que la societat del segle XIV coneixia des de llavors. L'estructura familiar coneguda com a tal queda abolida per tant la inseguretats no neix només de la por al contagi, sinó que també per la desestructuració dels elements que integraven l'entorn quotidià. Les cròniques de la pesta també recullen la mort d'animals per precaució, com ara els porcs, gats o gossos. S'insistia en l'aturada del comerç i de l'artesanat, el tancament dels magatzems i esglésies, prohibició de tota mena de festeig al carrer i el silenci dels campanars¹⁹. A poc a poc l'eliminació del model estructural econòmic, social i familiar conegut fins aquells moments s'anava desintegrant per un context d'alarma social. *Los niños son bruscamente separados de sus padres, las mujeres de los maridos, los hermanos o los amigos unos de otros, ausencia desoladora de gentes que se dejan vivas y a las que no se verá más*²⁰.

3.3 Aïllament i bandidatge

Un cop s'ha produït el comunicat per part de les autoritats sobre la propagació de la pesta una de les mesures imposades fou l'aïllament, fet que significava tancar tots els portals i accessos de forma general. La prohibició afectava a tothom sense tenir en compte la situació de vulnerabilitat de cadascú. Les muralles havien d'estar en perfecte estat i havia d'haver un control constant, per tal de garantir la seguretat. Si s'havia estat en contacte amb llocs infectats o s'havia estat malalt era obligatori fer quarantena i la duració d'aquesta variava segons el lloc. Per exemple, el 1494 a Tarragona i Vic es fixaren 30 dies, mentre que a Manresa només 10. La reacció a aquest aïllament imposat era la fugida que fins i tot contràriament algunes autoritats recomanaven. Alguns nens fugien amb les famílies o sols per tal de buscar llocs més sans²¹. El clergat constituïa la major part dels docents, per aquesta raó la fugida dels mestres clergues també va provocar el cessament de les classes. Per exemple, el 1340 el consell de Tarragona decideix deixar de pagar el mestre de gramàtica municipal²².

De nada valían humanas provisiones ni esfuerzos en la limpieza de la ciudad por parte de los encargados de ello; era inútil que se prohibiera el acceso a los enfermos que llegaban de

19 Delumeau, Jean. *El miedo...op.cit.*, p. 142-143.

20 *Ibid.*, p. 143.

21 Conejo, Antoni. (2020) *Traces epidèmiques a Catalunya ss. XIV- XV. Epidèmies a l'edat mitjana*, IRCVM.

22 Cuadrada Coral. *El llibre... op.cit.*, p. 113.

*fuera, o que se multiplicaran los buenos consejos para el cuidado de la salud; ni bastaron las humildes rogativas, procesiones y otros recursos ideados por devotas personas*²³.

Els múltiples robatoris i apropiació de materials són considerats una conseqüència de la fugida. Es produirà l'abandonament de les normes de convivència habituals que es coneixien entre la població. Contínuament tindran lloc robatoris dels béns dels morts o de gent que fugí de la ciutat abandonant les seves pertinences. El bandidatge provocarà la propagació de la pesta, atès que els objectes d'un mort podien ser contagiosos en gran manera. Els consellers comunicaven que els robatoris també eren una via de propagació i per tant de perill, tot i això serà una de les reaccions de la gent que caracteritzarà aquest període. En una bona part dels documents del segle XIV es troben queixes contra els lladres, vendes il·legals i furtos de béns, a vegades duts a terme per les mateixes autoritats locals. El bandidatge representa una conflictivitat entre classes també, ja que la majoria de llars abandonades pertanyien a gent molt acomodada que es podia permetre fugir al camp. El marc socioeconòmic del segle XIV ja ens indica un procés de crisi en l'àrea europea, per tant introduir aquests béns en un mercat negre consistia a poder sobreviure. La venda d'objectes robats al mercat negre va provocar una psicosi entre la població per por al contagi. Per altra banda, el pillatge no era només característic al món urbà, sinó que al camp trobem casos molts semblants. En l'àmbit rural els lladres assaltaven els pobles petits que havien estat despoblats per a emportar-se els béns i normalment es tractava d'habitants d'altres indrets, els quals duïen a terme aquest bandidatge per a poder subsistir. La pesta va provocar la disminució dels recursos, la desaparició dels intercanvis comercials i la mort del bestiar. Els pobles íntegrament abandonats o despoblats suposaven una sortida per altres indrets²⁴.

3.4 Tendències religioses

El bandidatge formaria part de les relaxacions dels costums, mentre que aquesta segona reacció té a veure amb l'enfortiment dels costums religiosos. Les creences religioses ajudaren a part de la societat a refugiar-se d'un context de penúries i així no perdre l'esperança. Cada cop més l'espiritualitat havia esdevingut més individualista, però en actes religiosos davant una

23 Boccaccio, Giovanni. *Decameron. op.cit.*, p. 71.

24 Cuadrada, Coral. *El llibre...op.cit.*, p. 134 – 135.

epidèmia la col·lectivitat va gaudir de certa importància. L'arribada de l'apocalíptic fou considerat per a molts com un càstig diví²⁵. A grans trets un profund pessimisme va impregnar la societat catalana, però també l'europea. La visió esperançadora del futur va començar a canviar per deixar pas a una visió pròpia del segle XIII basada en un esperit lúgubre, ple d'angoixa i una inclinació vers la idea constant de malaltia i mort²⁶. Es recuperen els antics tons monàstics de pessimisme i fideisme, de moralisme i de concreció empírica que se submergeixen entre la societat de l'època. No es pot considerar que entre els segles XIV i XV només es produeix una decadència espiritual, sinó que el terme més adient seria renovació religiosa. Es començarà a parlar de la fi del món en sentit individual i col·lectiu, fet que crida a la penitència. Vicent Ferrer, dominic valencià, predica urgentment la conversió entesa com un retorn a la vivència de la santedat perquè la fi del món s'apropa. La divisió de l'Església, els mals, i les calamitats que estan tenint lloc al món, no només a la Corona d'Aragó, són per ell l'arribada del final. Per aquesta raó, demanarà penitència i reforçar els costums religiosos²⁷.

Les misses i processons rogatives foren un dels únics remeis que podien arribar a millorar la situació i per tant molts sants van ésser recordats, com ara Sant Sebastià o Sant Roc. Bàsicament es demanava perdó pels pecats, una mort sense patiment i un miracle per a salvar els humans de la plaga bíblica. Com a conseqüència varen sorgir dos moviments de masses que es basaven en la donació de béns a l'església i les peregrinacions a llocs sants. Trobem reculls testamentaris que ens mostren aquestes donacions massives a l'església, fet que afectava el regne i als senyorius. Per altra banda, és el moment en què Roma i Santiago de Compostel·la es converteixen en els dos grans centres de peregrinació²⁸.

Sant Roc és un dels sants que tornarà a ser recordat per part de la societat en moments de pesta i calúmnia social i és conegut per haver decidit dedicar-se a la peregrinació²⁹. En les manifestacions artístiques es troba representat amb un bubó pestilent a la cuixa. Al costat es

25 *Ibid.*, p. 136.

26 Cremades, Francesc. (2016) *El regiment de preservació de pestilència (1348) de Jacme d'Agramont*. Ed. Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrraga. p. 94.

27 Navarro Sorní, Miguel. (2019). L'espiritualitat de Sant Vicenç en el context de la seua època. *Scripta* 14, p. 166-168.

28 Blanco, Ángel. (1995). *La peste negra*. Ed. Anaya. Madrid. p. 69-71.

29 Destaca la seva dedicació a ajudar els malalts durant el seu camí cap a Roma, en el qual es trobà amb diverses plagues en diferents ciutats i s'oferí de voluntari. Quan passava per Piacenza per tornar a Roma després de tres anys va començar a notar els símptomes de la pesta. Es va refugiar en un bosc, on un gos li portava un tros de pa i li llepava les ferides. Segons la tradició serà curat per un àngel. Torrico Lorenzo, Ivan (2017). San Roque, el peregrino antipestífero de Montpelier. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 18, p. 105-107.

trobaria el gos assegut que portaria un tros de pa o llepant-li les ferides. De vegades, és representat amb l'àngel agenollat que li cura el bubó³⁰. El seu culte fou ràpidament estès per tota Europa a partir del segle XV, el qual va esdevenir necessari per a aconseguir fer cessar una epidèmia de pesta. En general, podem dir que tots els estaments sense diferències van venerar els sants peregrins i els protectors contra la pesta. Tot i això, va influenciar d'una manera important a les classes populars més desfavorides, atès que aquestes eren les més vulnerables en les epidèmies i les més nombroses en les peregrinacions³¹.

Sant Sebastià també tornarà a ser recordat per la irrupció de la Pesta Negra del segle XIV perquè morí assegetat³². Se'l va considerar un dels principals protectors contra la pesta perquè aquesta malaltia es relacionava tradicionalment amb una pluja de sagetes. La forma més habitual i bàsica de veure'l representat és lligat a un arbre amb les cames i el cos travessats per fletxes, és a dir recordant al seu primer martiri³³.

Per tant, un sector de la població va optar per a portar un estil de vida d'espiritualitat extrema marcada profundament per la religió. En aquesta part de la societat trobem el pietisme que fou una manera de refugiar-se espiritualment i trobar una manera de fer bones accions per aturar la gran mortaldat i aconseguir unes millors condicions de vida no només pel que fa a la pesta, sinó per la situació general de crisi. De vegades, aquest pietisme arribarà a un extrem i es transformarà en una histèria social col·lectiva. L'acte de morir es torna més individualista, però en un context de catàstrofe i crisi profunda es produiran manifestacions massificades. Entre aquesta aglomeració de masses trobem el moviment dels flagel·lants. Aquests grups potenciaran el càstig corporal i la penitència. Alguns grups decidiren aïllar-se de qualsevol comunitat i començar una vida monàstica o individual. El cas dels flagel·lants no seguiran aquesta línia, sinó que el seu objectiu serà commoure la població de determinats indrets³⁴.

30 *Ibid.*, p. 105 – 107. Veure annex 1.

31 *Ibid.*, 109-110.

32 Sant Sebastià era procedent de Narbona, però criat a Milà i va ser centurió de la primera cohort romana durant el mandat de Diocleciana. Va ser condemnat a morir lligat a un arbre assagetat per animar als seus companys d'exèrcit a abraçar la fe cristiana. Va sobreviure al càstig, però es recordat per aquest primer martiri quan la pesta assolava les ciutats. Carvajal González, Helena (2015). San Sebastián, mártir y protector contra la peste. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 13, p. 55-57.

33 *Ibid.*, p. 55-57. Veure annex 2.

34 Blanco, Ángel. *La peste...op.cit.*, p. 72.

3.5 Estudi analític de les masses aplicat al moviment dels flagel·lants

El moviment dels flagel·lants pot ser estudiat des de les perspectives historiogràfiques aplicades a l'Europa del segle XVIII i XIX, és a dir l'estudi de les masses. Per aquesta raó, és adient mostrar aquesta reacció social dins d'una analítica diferent que pot ser estudiada des de l'estudi psicològic i sociològic de Le Bon.

El moviment dels flagel·lants esdevé popular durant els primers brots de pesta arreu d'Europa occidental. L'origen es troba a Itàlia al segle XIII, el qual tingué un fort ressò fins el segle XVI. Foren el resultat de les penitències que l'Església aconsellava als fidels que duguessin a terme per tal d'acabar amb l'assolament de la pesta en terres italianes. Dit corrent espiritual va començar a expandir-se per altres terres europees, com ara el cas de la península Ibèrica. Independentment de la zona geogràfica els gestos foren els mateixos. Les masses dels penitents caminaven amb una túnica blanca i una creu roja cobrint-se el cap amb una caputxa. Cobrir-se el rostre produeix una pèrdua d'identitat, atès que el fet transcendent ha de ser la penitència independentment de l'aspecte físic. Alhora es flagel·len i prediquen la pau amb l'objectiu de commoure les multituds. A part de l'intent d'acostament religiós de la massa i del càstig promogut per aquesta mateixa cal destacar la problemàtica d'estendre el risc de contagi. Les masses entraven en contacte amb els habitants dels pobles on passaven demanant acolliment i aliment, per aquesta raó dit contacte anirà en augment en aquests moviments de masses perquè comportava aglomeració.³⁵

Els membres del grup representen una massa, terme que pot ser definit com un conjunt d'individus de qualsevol classe, sexe o professió els quals només comparteixen els motius pels quals es manifesten. Quan aquesta col·lectivitat esdevé un grup la personalitat conscient s'elimina i els sentiments i les idees de totes les unitats s'orienten en una mateixa direcció. Quan s'ha creat la consolidació d'un determinat grup d'individus parlem de massa organitzada o psicològica. Podem parlar d'uns trets comuns que es troben en un conjunt de persones independentment del temps o l'espai. En primer lloc, quan un determinat grup s'organitza en massa obté una mena d'ànima col·lectiva que els fa sentir, pensar i actuar en grup. En segon lloc, tots els individus que formen part d'un grup tenen de semblant els elements inconscients

35 Cuadrada, Coral. *El llibre...op.cit.*, p. 144-145.

deixant de banda els elements conscients. Per tant, tal com exposa Le Bon les aptituds intel·lectuals s'eliminen, com també la seva individualitat. L'element heterogeni queda substituït per una homogeneïtat duradora³⁶.

A més a més, l'exageració dels sentiments té a veure amb una aproximació als éssers primitius³⁷. Aquest postulat el podem relacionar amb el retorn a una vida extremadament religiosa, el "redescobriments dels sants", les peregrinacions i el culte a les relíquies. Parlem de fanatisme, element que prolifera perquè les autoritats religioses imposen a les masses aquest sentiment que fa que l'home trobi la felicitat en l'adoració fins al punt de sacrificar la seva vida³⁸.

4. Marginació social

La propagació de la pesta i les seves conseqüents catàstrofes van provocar un sentiment de repulsió vers algunes comunitats minoritàries. Hi havia una forta mancança de postulats científics sobre remeis viables per evadir la pesta, també la ràpida propagació de la malaltia provocava desesperació entre la societat catalana del segle XIV. La manca d'explicacions portarà a marginalitzar diferents col·lectius culpant-los de tots els mals que la pesta i la crisi estaven produint. A grans trets em centraré en la minoria religiosa jueva i els pobres. El segon grup es compon d'un seguit d'individus diversos, per això cal matissar. Tant els jueus com els pobres són els grups socials que patiren més marginació respecte a la societat en els moments d'epidèmies, per aquesta raó els he situat com les víctimes principals de la Catalunya del segle XIV.

4.1 Comunitat jueva

El segle XIV fou un dels moments, on l'onada de racisme es va estendre per Europa amb una forta intensitat sobre la comunitat jueva. Aquesta, va aprendre a viure amb una por permanent al pogrom. Havien de viure separats en guetos i amb elements distintius, tot i això les matances es produïen sistemàticament. Cal remarcar que la col·lectivitat cristiana medieval contraposava la seva misèria a l'existència dels israelites, com també l'odi cap a ells quan l'epidèmia arribà a terres catalanes.

36 Le Bon, Gustave. (1983). *Psicología de las masas*. Ed. Morata. Madrid. p. 27-30.

37 *Ibid.*, p. 44.

38 *Ibid.*, p. 48, 58, 59.

En alguns indrets quan arribava la notícia de casos de pesta a localitats costaneres començaven les execucions de jueus³⁹.

Cal esmentar que aquests robatoris, assalts i assassinats varen començar al nord i centre d'Europa i posteriorment s'estengueren a França. A Alemanya entre 1348 i 1350 van ser aniquilades les comunitats jueves de Friburgo, Spira, Estrasburgo, Worm, Frankfurt, Maguncia, etc. En aquesta zona geogràfica s'acusava els jueus d'enverinar els pous i la població. Com a conseqüència, el papa Clement VI va intentar aturar els atacs⁴⁰: *mandaba, bajo pena de excomuni6n, que nadie osara maltratar a los judios cuya inocencia respecto a la peste era nuevamente ratificada por 6l*⁴¹.

La persecuci6n permanent de la comunitat jueva ha estat un fet real en la hist6ria des de la fugida d'Egipte. Ha hagut de suportar tota una s6rie de vexacions, humiliacions i genocidis per part de les comunitats veïnes. Durant el per6ode baixmedieval es van produir forts moments conflictius. A la prov6ncia de Tarragona, sobretot a la Tortosa actual es van produir situacions violentes contra les comunitats jueves tot i que de caràcter molt inferior respecte a Barcelona. L'exterminaci6n de comunitats senceres a causa dels assalts produïts en època baixmedieval i les conversions forçades posteriorment donaran lloc a una reducci6n de la poblaci6n jueva en el territori català⁴².

Es produeix un aïllament molt fort per l'alarmant situaci6n, fet que portarà a la poblaci6n a deixar de ser humana per passar a l'egoisme individual, per tant culpabilitzar a l'altre diferent de la comunitat majoritària sense cap justificaci6n. Tal com ens indica Emilio Mitre, la manera més fàcil és buscar un culpable. A la societat de l'occident medieval els culpables de la pesta i les desgràcies econòmiques i socials foren els jueus. Per exemple, a Barcelona es va produir l'assalt del call el 1348. Tot i així la violència no només podem limitar-la a Barcelona, sinó que es va difondre a altres ciutats com a Tortosa, ciutat esmentada al paràgraf anterior. Segons l'autor, una de les causes possibles d'aquesta violència fou que els creditors cristians volien alliberar-se dels deutes que tenien amb els prestadors jueus protegits per la Corona. Foren culpables de la difusi6n de l'epidèmia, com també els pobres i els esguerrats. Per això, es començà a produir l'exclusi6n i execuci6n sistemàtica d'aquests grups⁴³. Les reaccions populars venen per la manca d'aliments, les pors i les angoixes que arribaven fins a la desesperaci6n de culpar

39 Cuadrada, Coral. *El llibre... op.cit.*, p. 160-161.

40 Marc6 i Dachs, Lluís. (1985) *Los judios en Catalunya*. Ed. Destino. Barcelona p. 155.

41 *Ibid.*, p. 155.

42 Mateu Boada, Enric. (2002). Marginaci6n i segregaci6n de la minoria jueva en les comarques tarragonines: de finals del segle XIII a fins a l'expulsi6n. VVAA. *Hist6ria dels altres. Exclusi6n social i marginaci6n a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*. Publicacions del Cercle d'Estudis Hist6rics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona. p. 43-44.

43 Mitre Fernàndez, Emilio. (2006). *Fantasmas de la sociedad medieval. Enfermedad, peste, muerte*. Col·lecci6n Historia y Sociedad. Valladolid, p. 131-132.

els jueus sense cap mena d'argument. Aquesta acusació també es va estendre als pobres i mendicants, és a dir els altres⁴⁴.

El dia 5 d'agost de 1391 el call de Barcelona fou novament assaltat. Alguns dels culpables del saqueig van ser empresonats i una part condemnada immediatament a morir a la forca. Els sectors populars es van rebel·lar i el dia 7 d'agost s'ataca el castell, on es trobaven refugiats els jueus. Després d'aquest fet, el call de Barcelona va quedar reduït només a unes poques famílies. Quatre anys més tard va tenir lloc un altre atac, però els resultats no foren els esperats. Tot i això, la gent que restava es va convertir o fugir⁴⁵.

La comunitat jueva es considerava molt ben preparada acadèmicament i potent en termes econòmics. Cal esmentar la proximitat de Pere III respecte de la comunitat jueva. Va reunir a la Cort un nombre important d'astrònoms, cartògrafs, metges, traductors i artesans jueus, els quals cobrien les necessitats reials. En tot moment, els jueus financers foren uns bons consellers en els temes econòmics de la casa reial. La relació entre la Cort i els estudiosos jueus era sempre de caràcter personal i privat. Cal afegir que Pere III va concedir molts privilegis a les aljames especialment de tipus jurídic per agrair els serveis que els estudiosos van dur a terme per la cort reial⁴⁶.

El rerefons socioeconòmic de les actituds antijueves és prou clara actualment a l'hora d'enllestir un anàlisi. Dins la temàtica de les mentalitats s'ha arribat a la conclusió que les motivacions d'odi de tipus religiós són secundàries. Els jueus serviren d'ajuda per la seva política de préstec, atès que satisfien la gran pressió fiscal exigida per la Corona i constituïen una font de finançament per a la població cristiana. Quan el negoci del préstec se substitueixi pel censal la seva presència deixarà de ser necessària. Realment la religió s'utilitza per amagar un odi intern cap a la comunitat jueva. Cert és que la pràctica dels seus ritus com les seves creences també provoca una molèstia per les autoritats, però fins i tot en alguns casos la seva fortuna i la seva influència pública pot arribar a ser considerada una problemàtica molt major. A banda de les execucions, es van destruir i cremar propietats de jueus i les sinagogues van patir saquejos. Com a conseqüència, començaran a desaparèixer les aljames per les conversions sistemàtiques que es van produir. Les restriccions i el control vers els jueus es va endurir fins al punt de necessitar un permís del rei per anar a un altre call o reformar la sinagoga. Trobem una divisió entre conversos i jueus, fet que portarà limitacions entre les relacions d'ambdues comunitats que

44 Cuadrada, Coral. *El llibre de la pesta. op.cit.*, p. 162.

45 Estanyol Fuentes, Maria Josep. (2011). *Los judíos catalanes*. Ed. PPU. Barcelona. p. 206.

46 *Ibid.*, p. 114.

abans conformaven una de sola. Ja molt abans de l'assolament de la pesta veiem unes certes normes de convivència que s'han de respectar. Per exemple, en el primer codi legislatiu de l'any 1272, *Llibre dels costums de Tortosa*, veiem una sèrie d'impunitats per a la població cristiana respecte a la comunitat jueva. Com a punt important ja s'indica que els jueus han de portar vestits distintius, han d'evitar mostres d'opulència i mostrar actituds submises, entre d'altres. També s'indiquen les discriminacions laborals: prohibició del dret d'exercir com a advocats, veguers, batlles o carnisers. Cert és que els avalots de 1391 que es van produir en general a tota la Corona d'Aragó van fer empitjorar la situació de les comunitats jueves tarragonines, tot i que en aquest cas no podem parlar d'exterminació com en els casos de Barcelona, Mallorca o València⁴⁷.

En el cas de Girona la seva diòcesi va quedar reduïda a una tercera part de la seva població i en el cas concret del call jueu aquests foren atacats el 1348 i fins i tot es va arribar a l'extrem de desenterrar els cadàvers del cementiri hebreu i cremar-los davant un grup de jueus, els quals posteriorment assassinarien i serien llançats a la pira.⁴⁸ Un altre exemple és la de l'aljama de la ciutat de Vic que el 1277 estava composta per quinze famílies. A finals del segle XIV la comunitat gairebé va desaparèixer, atès que només quedaren sis jueus. Aquests sis jueus que restaren van acabar convertint-se al cristianisme el 1391⁴⁹. Posteriorment, trobem un assalt al call de Girona el 1391 acompanyat d'un saqueig i la mort de quaranta jueus. Tal com va passar a Barcelona, a Girona també els van refugiar, però en aquest cas en la torre Gironella. A conseqüència dels atacs molts jueus van convertir-se al cristianisme. Cal dir que els que havien atacat el call van ser empresonats o van haver de pagar una multa. Un altre fet posterior molt remarcable fou quan Vicent Ferrer arriba a l'aljama de Girona el 1409 i obliga els jueus a escoltar els seus sermons i van ser separats de la resta⁵⁰.

4.2 Altres col·lectius: els pobres

Els pobres també formaran part d'un dels col·lectius marginats en temps d'epidèmies, atès que seran vistos com una càrrega i també com un dels grups humans on la malaltia infecciosa podia tenir una certa difusió per les condicions insalubres en les quals vivien. *La población se ve acuciada a expulsar a los mendigos: asociales, inquietantes, ¿no son acaso sembradores de la peste? Y además, están sucios y difunden olores contaminantes. Además, son otras tantas bocas que hay que alimentar*⁵¹.

47 Mateu Boada, Enric. *Marginació i segregació...op.cit.*, p. 45-54.

48 Marcó i Dachs, Lluís. *Los judíos...op.cit.*, p. 157.

49 Forcano, Manuel. (2014) *Els jueus catalans*. Ed. Angle. Barcelona. p. 244.

50 Estanyol Fuentes, Maria Josep. *Los judíos...op.cit.*, p. 214.

51 Delumeau, Jean. *El miedo...op.cit.*, p. 142.

El pobre era aquell que no podia dur a terme les activitats pròpies del seu grup social, el que no podia treballar per una malaltia, el qui abandonava una vida benestant per imitar la pobresa apostòlica, el cavaller sense armes l'objectiu del qual era cercar fortuna, els sectors més desfavorits del treball urbà, els que viuen als marges morals de la societat, etc. Per tant, aquest grup està format per una gran diversitat de gent. En moments de crisi i d'increment de preus dels productes de primera necessitat, una bona part de la població que vivia en un equilibri econòmic precari es veia abocada en la pobresa⁵².

No tots els pobres es consideraven com un grup homogeni a l'edat mitjana, sinó que destaquen dos grans grups diferents. Cal dir que entre aquests dos grups trobem subdivisions, però la divisió respecte a l'origen del pobre és la primera que s'acostuma a tenir en consideració. Trobem els captaires que van néixer ja pobres i els vergonyants que en un moment determinat esdevenen pobres. Es promou i es difon una consciència social de suport a la beneficència durant tota la baixa edat mitjana. En el cas de Tarragona el Consell aprova la provisió per a la contribució de pobres i miserables el 1359⁵³.

Els conflictes urbans del segle XIV van desembocar en una doble imatge sobre el pobre. La negativa encarnava la cobdícia i criminalitat. La positiva era la del pobre que per la seva incapacitat era objectiu de la caritat. Entre els primers destaquem el tipus de persones que podien treballar, però preferien viure demanant o duent a terme activitats criminals. Entre els segons trobem, cecs, tolits, vídues, noies a maridar, orfes, etc. Les autoritats municipals van actuar contra aquells que s'aprofitaven del sistema. Arribarà un punt que la pobresa no serà percebuda com una misèria salvadora, sinó com un vici que feia perillar la ciutat, sobretot en moments de conflictivitat social, crisi econòmica i assolament d'epidèmies. Molts pobres van acabar dedicant-se a la prostitució, joc o delinqüència⁵⁴.

Un dels col·lectius més vulnerables en termes de dependència foren les dones, les quals en context de pandèmia i crisi s'agreuja. A grans trets estaven vinculades a la sort del marit, per tant si l'home moria, la dona quedava únicament amb el dot i el testament. Trobem el cas de la vídua de Jaume d'Agramont, el qual escriu *Regiment de preservació de la pestilència*⁵⁵. Quan Agramont mor, a causa

52 Roca Cabau, Guillem. (2017) *Salubritat i salut pública a la Lleida baixmedieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals*, p. 187-188.

53 Cuadrada, Coral. (2002) Pobresa, marginació i sexe a l'edat mitjana. VVAA. *Història dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*. Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona. p. 21-23.

54 Roca Cabau, Guillem. *Salubritat i salut pública...op.cit.*, p. 180-190.

55 Es tracta d'un postulat mèdic del segle XIV, el qual coneixem en la seva integritat i ha estat traduït. Es dedica a presentar la malaltia, a determinar els possibles focus d'infecció i aconsellar els habitants sobre com mantenir una vida saludable mitjançant uns processos higiènics amb la finalitat d'evitar el contagi.

possiblement de la Pesta Negra, la seva dona Isabel va demanar a l'Estudi General que l'ajudessin a pagar la casa on vivia. L'Estudi General en principi no es volia fer càrrec, però finalment va recular pel regiment que havia escrit el seu marit. El seu poder adquisitiu disminueix, però l'any 1352 encara posseïa un cert potencial econòmic perquè podia pagar una criada. Salvant aquesta excepció que mostra que la vídua va poder continuar amb una vida semblant a la que tenia abans de la mort del marit la realitat ençà és ben diferent. Segons els fogatjaments de finals del segle XIV mostren que una quarta part de les vídues eren pobres⁵⁶. En resum, les dones quedaven desprotegides davant la pèrdua del marit per malaltia, en el cas que tractem, i per tant la seva condició social podia encara minvar molt més. En altres paraules, l'assolament de la malaltia va provocar una pobresa encara més extrema entre les dones que quedaren viudes, ja que es trobaven desemparades.

Eiximenis remarca la deshonra que significa pels vergonyants haver de viure de la caritat, per això l'ajuda s'havia de fer en secret. També, proposa l'expulsió d'aquells que simulaven misèria i malaltia per rebre almoïna. Fins i tot, defensa que els veritables pobres per ser reconeguts haurien de portar un distintiu i d'aquesta manera marcar la diferència. Per tant, l'assistència i beneficència exigirà el control dels pobres assistits i els organismes públics mostraran la seva poca disposició vers els forasters indigents. Sobretot els pobres d'altres nacions sí que rebien un tracte més discriminat. En temps de caresties les mesures s'endureixen⁵⁷. El 1374 a la ciutat comtal es criden bans continuats per a prohibir l'entrada de marginats. Es decreta que tot pobre surti de la ciutat si no vol treballar: *que tot home tota fembra qui acapta o vaie acaptant mendicant, dins VIII dies primers vinents se sia mes ab senyor o ab dona per star o guanyar la vianda, o .s sia mes en alcun offici e faça feyna de ses mans, en tal manera que no acapte, o dins les dits VIII dies serà gitat de la ciutat stobat*⁵⁸.

Cal dir que els esmentats bans i discriminacions cap als forasters estrangers no es dictamina per a tots d'igual forma. Si aporten queviures seran ben rebuts, però si la intenció és viure d'almoïna, el tracte canviarà. Tot i aquesta diferència en el tracte en temps de crisi, es tenia consciència de la importància dels pobres i del seu rol en la societat. L'existència dels pobres permetia als rics salvar l'ànima mitjançant els donatius. La pobresa és un mal necessari que no s'ha d'eliminar, sinó alleugerir per mitjà de l'almoïna i la beneficència. Tal com he esmentat anteriorment trobem diferents tipus de pobresa que els porten a la marginalitat. A part, trobem altres grups com jueus, prostitutes, leprosos,

56 *Ibid.*, p. 208-209.

57 Cuadrada, Coral. Pobresa, marginació...*op.cit.*, p. 23.

58 *Ibid.*, p. 24.

esclaus, etc., que també es troben marginats socialment⁵⁹. Tots els col·lectius marginats per la societat medieval esdevenen un problema afegit en temps de caresties o pesta, per tant la marginalitat s'agreuja.

5. La mort: una conceptualització de canvi social

En termes historiogràfics destaquem tres autors tradicionals que han estudiat i extret conclusions imprescindibles respecte a la temàtica de la mort durant l'edat mitjana i el seu impacte social. A partir d'aquests, molts dels seus postulats seran utilitzats per autors de generacions posteriors. Emilio Mitre ha presentat un bon recull historiogràfic sobre els dits autors centrals. Johan Huizinga ja esmentava que el segle XV fou el moment d'excel·lència a l'hora de mostrar la imatge de la mort. Emile Male va estudiar l'evolució de l'art religiós a occident per determinar quins canvis es van produir en la imatge de la mort. Algunes obres d'Alberto Tenenti ens presenten una nova sensibilitat respecte la mort que esdevindrà el centre de la vida moral i de la reflexió més íntima dels homes. Per contra, si parlem d'autors clàssics que han estudiat el camp de la història de la mort hem d'esmentar Michelle Vovelle i Philippe Ariès. Ariès ha afegit nous conceptes respecte de la mort, com ara la mort domesticada o aliena⁶⁰ i fa un recorregut fins a arribar a la concepció de la mort al segle XX. Vovelle considera que la mort es tracta d'un conjunt d'estructures i models de comportament i es van ajustant segons el context⁶¹. Tot i el gran ventall d'autors clàssics m'he centrat sobretot en l'estudi de Mitre i Ariès, atès que la conceptualització de la mort no és l'element únic i central del meu treball i per tant he hagut de fer una selecció bibliogràfica.

La mort adopta diversos significats a l'edat mitjana: pena del pecat d'Adam, la mort del cos quan deixa l'ànima i quan la desempara Déu⁶². Si ens endinsem en el món de les malalties, cal destacar que la societat de l'Occident Medieval era molt dèbil a tota classe de malalties, sobretot a les epidèmies. Per aquesta raó, les expectatives de vida eren molt limitades. La mort era tan familiar que acabà convertint-se en un fenomen quotidià. La societat es mostrava passiva davant aquest fenomen, perquè no hi havia cap solució que pogués prendre per aturar les grans quantitats de víctimes⁶³. Per aquesta raó, la mort obtindrà un paper protagonista durant tota la baixa edat mitjana i a conseqüència de les pestilències. La mort com a concepte es presentarà dia a dia en les societats medievals i esdevindrà un element central

59 *Ibid.*, p. 25-27.

60 La mort aliena pot ser descrita com aquella visió de la preocupació cap a la possible mort dels altres. Per tant, un individu qualsevol comença a preocupar-se per la mort dels pares o els germans en compte de pensar en la seva possible mort. Aquest pensament comença a arrelar a partir de la consolidació de l'Europa moderna, per tant a partir del segle XVIII.

61 Mitre Fernández, Emilio. (1994). La muerte y sus discursos dominantes entre los siglos XIII y XV. VVAA. *Muerte, religiosidad y cultura popular. Siglos XIII-XVIII*. Institución Fernando el Católico. p. 15-20.

62 Mitre Fernández, Emilio. *Fantasmas...op.cit...*, p. 137-138.

63 *Ibid.*, p. 139-140.

en tota mena de manifestacions artístiques. La conceptualització de la mort i els canvis en el pensament de la societat i en la manera d'actuar davant d'ella ens porta a situar-la entre un dels principals elements de la història de les mentalitats del segle XIV, XV i XVI.

La concepció de la mort canvia en el segle XII i els segles posteriors. En un principi, no existia una responsabilitat individual ni un recompte de les bones i males accions. Al segle XII ja observem una resurrecció dels morts, la separació dels justos i els condemnats i, finalment el judici. Al segle XIII va triomfar la idea del judici i es comença a veure representat un tribunal de justícia. Cada cop més el balanç de la vida de l'home es jutja amb més preponderància prenent aquest judici com a protagonista. El concepte apareix a l'obra *liber vitae*, llibre de comptes individual sobre les bones o males accions. Cal afegir que un element imprescindible a tenir en compte és que el moment en què es tanca la balança no és el moment de la mort, sinó al final del temps. Es creia que el més enllà permetia una pròrroga entre la mort i la fi dels temps. Aquest canvi de mentalitat portarà tot un seguit de modificacions en la manera de viure. Trobem aquest canvi en la iconografia en gravats de fusta difosos per la impremta de llibres. L'*Ars Moriendi* del segle XV i XVI generalment, els quals recullen un ritua individual, dramàtic i amb forta càrrega emocional.⁶⁴ L'*Ars Moriendi*, com a manifestació artística, serà exposada i treballada en un punt posterior.

Els sacraments marcaven la societat cristiana i la mort dins d'aquesta. Quan es produïen les grans epidèmies el ritual estava ben definit, per exemple quan es produí l'epidèmia del 1348. Es duia a terme també la recepció dels sacraments de penitència, eucaristia i l'administració de la unció del malalt. La unció dels malalts és un sacrament molt ambigu. Per alguns era una manera de sanar els pecats oblidats i d'altres pensaven que era un sacrament de rics. Tot i això, va tenir un valor simbòlic i sociològic molt important. Tancava la vida del cristià, per tant fou un element de control social. A més a més, la mort mai fou pel cristià el final de la seva vida, sinó que es presenta la mort com la fi de totes les misèries terrenals i és la porta d'accés a la vida eterna. La mort ja no és vista com a temerosa, sinó com la fi d'aquell present per passar a una nova realitat.⁶⁵

La relació entre mort i riquesa o pobresa consisteix en la diferència de les actituds existencials del ric i el pobre davant la mort. Quan el moribund ha exhalat l'últim sospir comencen les cerimònies *postmortem*. En primer lloc, les exèquies constaven de quatre parts. La primera pertany al dol i és la més dramàtica. Per tant, es comença a manifestar el dolor per la mort. Els assistents començaven a trencar-se

64 Ariès, Philippe. (2000). *Historia de la muerte en Occidente*. Ed. El acantilado. Barcelona. p. 44-50.

65 Mitre Fernández, Emilio. *Fantasmas... op.cit.*, p. 139-153.

els vestits, abraçaven el mort, es desmaiaven, etc. Es produeixen tot un seguit d'actes caracteritzats per una enorme teatralitat. A continuació, té lloc l'acte més religiós del ritual. Després, es produeix la comitiva fúnebre que és quan les manifestacions de dol es comencen a calmar. El cos es cobria amb un llençol deixant normalment la seva cara descoberta. En aquesta comitiva no hi havia cap clergue, sinó que era laica. La quarta part consistia en la inhumació i era la més breu. Tal com es presenta sembla que el ritual era comú tant per a rics com per a pobres. La diferència la marquen certs elements, com ara els sepulcres grans pertanyien als rics i l'acte era molt més luxós. Al cap i a la fi els gestos eren els mateixos, transmetien la mateixa resignació, el mateix abandonament del destí i la mateixa voluntat. Tot i que l'objectiu era el mateix, durant el transcurs de l'edat mitjana els més poderosos van sobrecarregar el model comú amb nous trets. És aquest el moment quan l'Església comença un negoci basat en les donacions i les obres caritatives. Per altra banda, la riquesa la trobem també en l'ostentació de les tombes a partir del segle XIII. No tothom podia permetre's dur a terme obres caritatives, per aquesta raó es van crear les confraries. Els membres d'aquestes permetien assistir amb les seves pregàries a altres difunts pobres, els quals eren privats de tot mitjà material per adquirir intercessors espirituals. D'aquesta manera, els enterraments dels pobres no escapaven als honors de l'Església⁶⁶.

La cultura popular i l'Església han estat les causants d'una distinció social de la mort i també del més enllà i per tant, aquesta jerarquització social tindrà transcendència. Les classes d'enterraments, la disposició allunyada o propera a l'altar o la jerarquització dels oficis dels difunts foren evidències per justificar que la imatge de la mort que s'interioritza és una imatge de classe. L'Església propicia la desigualtat quan accepta les desmesurades atencions espirituals. Totes aquestes accions suposen una despesa molt elevada. La salvació individual s'obté a través d'altres. No es confia tant en la pregària solidària que poden dur a terme els vius, sinó en l'acció d'intermediaris immaterials. L'activitat empresarial que duu a terme l'Església és la part més rellevant per entendre el perquè aquesta institució és la que dona suport a la diferència social. L'Església regula la mort, li posa preu i jerarquitza els intermediaris. Els llibres de comptabilitat eclesiàstics no registren morts, sinó que anoten misses encarregades, testaments, reals, etc. El difunt pren importància si disposa diners per fer donacions i si pot exemplificar la seva vida traspassant el seu comportament individual a una desitjada conducta social⁶⁷.

66 Ariès, Philippe. *Historia de la muerte...*, op.cit., p. 105-127.

67 Rodríguez Sánchez, Ángel.(1994). La muerte en España: del miedo a la resignación. VVAA. *Muerte, religiosidad y cultura popular: Siglos XIII-XVIII*. Institución Fernando el Católico. p. 35-40.

Amb el temps la mort es va institucionalitzant, atès que va adquirint cada cop més riquesa. El terror a la mort immediata i les angoixes d'última hora provocaran la proliferació dels sants protectors per al moment de la mort. El testament, com a instrument de reconciliació del moribund amb els seus i com a eina de salvació per passar a l'altra vida va guanyant una gran importància. Els testaments esdevenen un element central pel coneixement de les mentalitats medievals i dels canvis dels sentiments vers la mort⁶⁸.

5. 1 Consolidació del Purgatori

El fenomen del Purgatori influeix molt en el concepte de la mort i en les mentalitats amb relació a aquest fenomen. Jacques Le Goff principalment ha treballat aquesta qüestió i en segon terme esmento també a Haindl Ugarte. Exposo la idea del Purgatori juntament amb la mort com a una conceptualització de canvi social, perquè ambdós fenòmens en part interrelacionats tindran un paper d'impacte en la societat molt profund.

La idea de Purgatori sorgeix al segle XIII i s'entén com aquell lloc intermedi després de la mort on van a parar aquelles ànimes que no foren tan bones durant la vida terrenal. Des del naixement d'aquest espai la mentalitat social comença a canviar. La societat comença a desenvolupar una major preocupació per les ànimes *postmortem* i per la relació entre el món dels vius i dels morts. En els evangelis ja existia aquesta idea d'un possible perdó dels pecats després de la mort, però era un concepte mal definit. Segons Haindl Ugarte hi ha la necessitat de definir la idea de purgatori al segle XIII, perquè ens trobem en moment d'avanços per la filosofia i la teologia, el creixement urbà, les ordes mendicants i la major influència de les universitats. Per aquesta raó, es comença a qüestionar la idea de Purgatori⁶⁹.

A començaments del segle XII comença a tenir ressò el fenomen del Purgatori i la seva penetració en la vida quotidiana. La majoria ja creu en l'existència d'una categoria mitjana. Els morts que estan a l'espera del Paradís hauran de sotmetre's a una purgació. Es produeixen debats sobre a qui s'aplicarà el Purgatori. Alguns defensen que tots els homes hauran de passar per aquesta categoria intermèdia tot i haver tingut una bona conducta. D'altres, defensen que només els que no han anat

68 Mitre Fernández, Emilio. La muerte y sus discursos dominantes..., *op.cit.*, p. 24.

69 Haindl Ugarte, Ana Luisa. (2016). La idea del Purgatorio en la Edad Media. Organización y definición de una tradición, *Revista de Historia* 1, p. 54-55.

directament al Paradís o a l'Infern són els que hauran de purgar. A grans trets, es coneix una idea general del Purgatori i també del que aquest comporta, però encara hi ha certs dubtes sobre el fenomen⁷⁰.

El Purgatori dependrà d'un judici individual immediatament posterior a la mort que en la mentalitat cristiana medieval es representa amb la lluita per l'ànima del difunt entre àngels i dimonis. Aquestes ànimes podran beneficiar-se d'una alliberació anticipada no per la seva conducta, sinó a causa d'intervencions externes, és a dir els sufragis. Per tant, la duració de la pena dependrà dels mèrits personals del difunt adquirits en vida i dels sufragis de l'Església duts a terme pels familiars i amics del mort. La falta que condueix a la condemna es pot redimir mitjançant la confessió, mentre que la pena s'elimina mitjançant el compliment de la penitència ordenada per l'Església. Si la penitència no s'ha complert, haurà de complir-se al foc del Purgatori. Aquest serà conegut definitivament amb el nom de Purgatori ja a finals del segle XII. A partir d'aquests moments la vida espiritual i moral es dirigirà al descobriment de la intenció, és a dir l'acte voluntari o involuntari. La falta o culpa per ignorància es tindrà en compte a l'hora de valorar si hi haurà penitència o no. Aquest canvi de mentalitat provoca que la noció de responsabilitat personal es vegi enriquida per qualsevol membre de l'edat mitjana i li transmeti preocupació. La persecució del pecat troba lloc en la interiorització dels individus i necessitarà noves pràctiques penitencials. Es buscarà la confessió per les penes causades de forma individual, per tant la confessió se situarà en primer terme per a la societat medieval. Quan el Purgatori com a idea encara s'estava formant i el pecat venial encara estava poc definit es considerava que aquests pecats podien eliminar-se mitjançant: l'oració dominical, l'almoïna i la confessió. A mesura que entrem al segle XII el pecat venial es comença a relacionar amb el Purgatori. El pecat venial fou el que se l'aplicava el criteri d'ignorància. La pena es purgarà en aquest espai intermedi⁷¹.

A finals del segle XII les idees que es tenen sobre el Purgatori són simples, per tant encara queden buides. Però, el que sí que es coneix amb certesa és que amb el Purgatori afegim un nou espai. Es passarà de dos a tres per expressar una totalitat substituint el sistema binari, és a dir Paradís – Infern per un sistema ternari. Afegir una nova categoria comportarà molts canvis a l'hora de concebre el món, com també problemes per a definir-lo. Es decidirà que el Purgatori se situarà entre la categoria del Paradís i Infern i només durarà fins al Judici final. D'aquesta categoria intermèdia Le Goff extreu una conclusió rellevant i paral·lela a la societat medieval del moment. Segons la seva interpretació l'aplicació del sistema en aquesta posició mitjana és comparable amb l'ordre sociològic que s'està formant. S'estan produint uns certs canvis en tots els sectors que cal detallar: s'ha produït la segona fase

70 Le Goff, Jacques. (1981). *El nacimiento del Purgatorio*. Ed. Taurus. Madrid. p. 154-155.

71 *Ibid.*, p. 242-251.

de la revolució, impuls urbà i progrés agrícola. El creixement urbà provoca canvis en les classes socials i la formació d'una classe mitjana que seran els burgesos tot i que entre ells també hi haurà divergències. El naixement del Purgatori forma part del conjunt vinculat a la transformació de la cristiandat feudal. Unes d'aquestes innovacions de la cristiandat feudal seria el Purgatori com a una idea ja ben consolidada que forma part d'un nou paradigma en les mentalitats medievals i el sorgiment de la classe burgesa com una categoria intermèdia entre l'aristocràcia i els pobres. El Purgatori i la seva consolidació té un significat dins de la transformació medieval que s'està produint⁷².

A finals del segle XIII el Purgatori ja es troba àmpliament globalitzat. És present en la predicació, els testaments o a la literatura. El mitjà per excel·lència de difusió del Purgatori és el sermó i dins d'aquest, els *exempla*. Aquests *exempla* es basaven en historietes amb les quals els predicadors es dedicaven a ampliar les seves homilies i es servien d'entreteniment mitjançant l'anècdota. En general aquest gènere serà el mitjà de comunicació vinculat a les masses el segle XII. L'Església creia que el judici final i l'abolició del temps en l'eternitat es trobava molt proper, és a dir la fi del món. A partir d'aquesta ideologia sorgeixen diferents grups que persegueixen anhels concrets. Per una banda trobem els que defensaven el retorn a una Església primitiva, mentre que altres esperaven l'Apocalipsi, és a dir, la fi del món es veuria precedit per les proves de l'Anticrist⁷³. Aquesta última visió tindrà especial rellevància després del brot de pesta negra el 1348 quan certs grups socials retornaran a una vida basada en el pietisme i en un mode de vida religiós extrem. També, l'actitud del col·lectiu serà la de no portar una vida gaire escandalosa i no cometre pecats exorbitants i si es cometen sempre hi ha la possibilitat de dur a terme una penitència. En altres paraules, la mentalitat social resta a disposició de tenir una bona conducta i un bon estil de vida per tal de no patir condemna⁷⁴.

6. Estudi de les manifestacions artístiques principals

Les manifestacions artístiques que exposaré a continuació estan íntimament relacionades amb la conceptualització de la mort com a canvi social. Fins ara he exposat com la mort és vista i afrontada de formes diverses pel que fa a la societat catalana i europea. Les diferents onades epidèmiques provoquen una gran insatisfacció per la vida i es comença a mostrar un cert realisme en les qüestions socials. Aquest canvi de mentalitats respecte de la vida i la mort és manifesta en l'art del segle XIV i XV. Per

72 *Ibid.*, p. 255-261.

73 *Ibid.*, p. 331-342.

74 *Ibid.*, p. 335.

tant, l'art es considera el mitjà de comunicació i difusió de coneixements per excel·lència de l'època baixmedieval. Mitjançant l'anàlisi de gèneres artístics i representacions iconogràfiques aconseguim la imatge més propera del que va ser la societat baixmedieval catalana i com aquesta conceptualització vers la mort va canviar radicalment.

6.1 Ars Moriendi

Aquestes obres, que tenen com a significat "l'art de morir", ens proporcionen una sèrie de consells i preparatius pel ben morir. La bona o mala mort es refereix a l'actitud que assumeix l'individu en el moment que sap que tard o d'hora morirà. A grans trets, l'acceptació de la mort forma part d'aquesta bona mort, per tant és imprescindible no tenir-li por i estar preparat per quan arribi. Durant el Renaixement adquirirà un ampli protagonisme i una àmplia difusió. Fins ara es coneixen un total de 234 manuscrits i 77 edicions impreses, fet que mostra la importància d'aquest tipus d'obra sobretot entre els segles XV i XVI⁷⁵.

El procés d'apreciació del jo és un fenomen sociològic que gaudirà d'un gran protagonisme durant el segle XV. Tal com he esmentat, els precedents d'aquesta conceptualització individual les trobem ja a partir de la pesta negra, és a dir mitjans del segle XIV. Aquest reflex del jo individual el trobem en les produccions artístiques amb una rellevància del gènere biogràfic i el reflex del retrat fisonòmic. També en la vida quotidiana es comença a definir un espai propi, per exemple l'*studiolo*. En termes religiosos trobem el trànsit cap a la mort. El punt de partida de l'*Ars Moriendi* el trobem al Concili de Constança el 1414 quan es presenten un seguit de textos amb el títol de *Opusculum tripartitum*. En aquests textos es tractava el trànsit de la mort, confessió i els pecats capitals. Posteriorment, un autor va recollir aquells elements que formaven part de l'últim acte de la vida d'un individu impulsat per l'Església i els integra en una obra anomenada *Tractatum o Speculum artis bene moriendi*. Aquesta obra recollia un seguit d'aspectes entre els quals cal destacar: l'elogi a la mort, les temptacions del moribund, preguntes per a fer al moribund per tal de reafirmar la seva fe i aconseguir que es penedeixi dels pecats, la necessitat de simular la vida de Crist, el comportament que han d'adoptar els laics quan es troben al costat del malalt i la recitació d'oracions per part dels acompanyants. Aquest tipus d'obra s'entén com un tipus de guia destinada a mostrar les pràctiques i les actituds que han d'adoptar el malalt, els familiars i el sacerdot per aconseguir la bona mort del moribund⁷⁶.

75 Gómez García, Ignacio. (2017) La Muerte Negra y el imaginario colectivo de los siglos XIV y XV *Epípeia* 33, p. 13.

76 Ruiz García, Elisa. (2011) El ars moriendi: una preparación para el tránsito, *IX Jornadas Científicas sobre Documentación: La muerte y sus testimonios escritos*, p. 315-318.

Y cuando el demonio tienta al cristiano en el día y hora de su muerte, con grandísima sutileza le dice de esta manera: ‘¡Oh pobre de ti, cristiano, cómo estás tan desventurado y tan engañado con ese grande error de esa fe católica y creencias que tienes! Has de saber que te desengaño del todo: que no es así como tú lo crees, ni según te predicán. Porque te hago saber, si lo ignoras, que no hay Infierno ni Purgatorio; antes todos, sin quedar ninguno, hemos de ser salvos. E aunque el ombre faga muchas cosas que sean aquí avidas por malas, o se mate a sí mesmo o adore a los ídolos, assí como facenlos reyes infieles e grandes ombres con grandes campañas de paganos, todo es un mesmo fin, assí para los cristianos como para ellos, porque ninguno que muere non torne más acá (...)’⁷⁷.

A més, la iconografia reforça aquesta idea del bon morir. Es presenta un cicle d’imatges compost per onze escenes que permeten combinar l’explicació mitjançant el llenguatge verbal i l’iconogràfic. La visió del judici col·lectiu ja ha desaparegut tant en les imatges com en l’expressió escrita per deixar pas a una visió economicista i individualitzada mitjançant una figura angelical que va registrant les bones accions del malalt. Els aspectes negatius que poden ser experimentats pel moribund podrien ser per exemple, incredulitat, desesperació, intolerància al patiment, autocomplaença dels mèrits o la incapacitat de renúncia dels béns materials. Per contra, per eliminar aquests actes negatius presenta diversos remeis que són factibles: professió de fe, confiança en el perdó diví, capacitat per suportar el dolor, tenir actitud humil o renunciar als plaers terrenals. Ja l’última part del ritual consistia en un enfrontament entre el bé i el mal que són encarnats per uns àngels o dimonis. La típica imatge és mostrar al moribund que està sent persuadit per l’àngel o el dimoni i ell decidirà per on decantar-se⁷⁸.

6.2 L’art macabre

Els temes macabres seran un constant sobretot al segle XV. El corpus d’aquest tipus de temàtiques ha estat constituït a partir de les fonts iconogràfiques i literàries. Les iconogràfiques són les més conegudes i trobem per exemple, tombes en les quals es presenta als difunts menjats pels cucs en fase de descomposició. També, trobem les danses macabres i els triomfs de la mort. De les fonts literàries trobem autors que estableixen una relació entre la descomposició del cos després de la mort i les condicions habituals de vida donant importància a les malalties i l’agonia. El tret comú i original de

⁷⁷ Text seleccionat que té a veure amb una de les possibles tentacions que haurà de fer front l’individu per continuar el seu camí com a bon cristià. Montañés, Jaime. (1565/2003). *Arte de bien morir y breve confesionario*. VVAA. *Arte de bien morir. Ars moriendi de la Edad Media y del Siglo de Oro*, p. 7-8.

⁷⁸ Ruiz Garcia, Elisa. *El ars moriendi: una preparación...*, *op.cit.*, p. 320-322.

les fonts literàries i iconogràfiques és la descomposició, atès que es fa amb l'objectiu de mostrar el que no es pot veure. A grans trets es pretén mostrar la part més desagradable de la mort. Segons Huizinga aquesta nova mentalitat es deu a la misèria humana⁷⁹.

L'horror de la mort física i la descomposició és un tema familiar en l'àmbit literari dels segles XV i XVI respectivament. L'horror també es troba en la malaltia i la vellesa: *Sólo me restan los huesos, un esqueleto parezco, Descarnado, demacarado, despulpado...Mi cuerpo descende a donde todo descoyunta*. La descomposició és signe del fracàs de l'home. L'home de l'època baixmedieval tenia una consciència sobre que la mort, sempre present en el seu interior, impedia continuar amb les seves ambicions i els seus plaers. L'home s'estimava la vida possiblement perquè l'esperança de vida era molt curta. A grans trets, del segle XII al XV trobem tres tipus de representacions mentals: la mort, el coneixement de la mateixa biografia d'un individu i la importància de les coses i éssers que has posseït. Per tant, la mort esdevé un àmbit de reflexió per l'home i el fa prendre consciència⁸⁰.

Aquestes iconografies difoses durant l'època anomenada macabra entre els segles XIV i XV no pretenien difondre por, sinó mostrar la realitat representant l'individu amb trets de mort⁸¹. L'Església i les ordes mendicants es van servir de temàtiques macabres que s'havien tornat populars i les van orientar a un objectiu pastoral amb la finalitat de provocar el temor a la condemna. No significa temor a la mort, és a dir aquelles imatges que causaven repulsió eren realment un signe d'amor a la vida. La mort era un fenomen molt quotidià i no espantava. Arriba a ser pertorbadora pel fenomen del fracàs. Aquest fracàs és entès per l'home com impotència que donava lloc a la destrucció física⁸².

Les iconografies que aniran proliferant durant aquesta època també contenen un component de crítica social. A grans trets es pretén mostrar que tots els individus tindran el mateix destí, és a dir, la mort arribarà sense importar el grau de riquesa o pobresa. A banda, es va formant un sentiment entre les classes dominants basat a morir en l'estat i condició en què s'ha viscut. És imprescindible disposar d'unes exèquies perquè el ritu social manifesti el rang del difunt i que per tant es produeixi una diferenciació social i de classe respecte la resta, fins i tot una vegada mort⁸³.

79 Ariès, Philippe. *Historia de la muerte...op.cit*, p. 133-136.

80 *Ibid.*, p. 51-53.

81 *Ibid.*, 137-140.

82 *Ibid.*, 145-150.

83 Mitre Fernández, Emilio. *La muerte y sus discursos...op.cit*. p. 31.

6.2.1 Dansa Macabra

La dansa macabra ha estat estudiada des d'una perspectiva interdisciplinària entre la història de l'art i la filologia. Dita representació pren força amb la Pesta Negra, però són molts els treballs que des del segle XVIII fins als nostres dies relacionen imatges de la dansa amb fonts literàries prenent com a referència les idees que existien als segles XIV, XV i XVI⁸⁴. Tant és imprescindible analitzar les primeres peces de la dansa macabra durant l'època baixmedieval com les futures representacions combinades amb textos propis del segle XVIII.

Les danses macabres es caracteritzen per una iconografia molt peculiar. Mostra un grup de figures amb una sèrie de vius que ballen amb els morts emparellant-se. Cada imatge acostuma a anar acompanyada de textos rimats en llatí o llengua vernacle. El llenguatge en si és molt comunicatiu perquè té la finalitat d'expressar una idea molt concreta. Quan posteriorment s'afegeixi el text a la imatge es construirà un doble diàleg complementari. Els morts arrossegueu els vius com si volguessin ballar amb ells, mentre que els vius es resisteixen. Tots participen en el mateix ball, on no es té en consideració ni l'estament, ni l'edat ni el potencial econòmic. La Mort és l'únic element que tracta per igual a tots els individus, la qual vol emportar-se'ls. Les tres idees que persistien sobre la mort en l'època baixmedieval són presents a la dansa macabra: la mort és un fenomen universal, qualsevol fama terrenal és transitòria i que la bellesa física desapareix un cop l'individu mor i té lloc la corrupció del cos. Per tant, la Mort és una entitat igualitària i anivelladora que actua desinteressadament. La Mort s'emporta els individus en ordre. Primer comença amb l'estament eclesiàstic fins que arriba als més humils. Als poderosos no els deixa comprar la seva vida ni perdona tampoc als més pobres. Estudis recents demostren que no hi ha una visió crítica de la societat, però sí que es concep aquesta de manera irònica⁸⁵.

Els vius que participen en la dansa estan dotats de diferències, per exemple la indumentària. Els morts són representats d'una manera homogènia, mentre que els vius sí que estan representats segons els seus atributs professionals i el seu rang. Un cop morin aquestes diferències desapareixen. Per contra, són els morts els que es mouen mentre que els vius es representen estàtics. Els esquelets intervenen agafant la mà als vius de forma alegre, per tal d'apropar-los a la mort⁸⁶. Les diferències entre les iconografies de morts i vius són evidents, tot i això també cal fer una aproximació a la qüestió de

84 González Zymła, Herbert. (2014). La danza macabra. *Revista Digital de Iconografía* 11, p. 24.

85 *Ibid.*, p. 24-25.

86 Veure annex 3.

gènere. Fins al segle XV totes les figures representades eren masculines. Tal com esmenta Zymła es detecten tres composicions diferents amb relació a l'escenificació teatral duta a terme als atris de les esglésies en períodes penitencials. Primer, trobem la dansa processal, en la qual els personatges apareixen en ordre jeràrquic portats per la mort. La segona variant fa referència a la dansa circular, on vius i morts s'intercalen donant-se la mà creant un cercle com si es tractés d'un ball de germanor. L'última és la dansa encadenada, en la qual els vius agafats de la mà són portats per la personificació de la mort o ballen al voltant d'una transi tomba⁸⁷. Ja a partir de 1485 hi ha danses macabres de dones i danses mixtes que ens permeten un apropament de gènere. Per exemple la monja serà representada amb la prostituta, figures que són clarament oposades. És interessant analitzar les realitats mixtes, atès que la incorporació de la dona a la iconografia ens permet un estudi més directe de la realitat social. A part, es comencen a representar també les minories religioses, com ara els jueus⁸⁸.

La literatura és un gènere on veurem la importància de la dansa de la mort i els temes macabres. En l'àrea geogràfica estudiada trobem dues versions escrites diferents de la Dansa de la Mort en castellà. La més coneguda que data del segle XIV és anomenada la *Dança de la Mort*.⁸⁹:

Yo so la muerte çierta a todas criaturas
Que son y serán en el mundo durante,
Demando y digo o omne por que curas
De bida tan breve en punto pasante,
Pues non ay tan fuerte nin resio gigante
Que deste mi arco se puede amparar,
Conuiene que mueras quando lo tirar
Con esta mi frecha curel transparente (...)
(Anónimo 1864:379)⁹⁰.

A la Corona d'Aragó coneixem el conjunt pictòric morellà que es tracta d'uns frescos situats a l'antic convent de St. Francesc de Morella. Aquests frescos són el cas més emblemàtic de la Corona d'Aragó en l'àmbit pictòric. En aquest cas són els vius els que ballen i no pas els morts. Trobem representats una sèrie d'individus en rotllana i al centre trobem un cadàver nu amb un sarcàstic somriure

87 Veure annex 4.

88 González Zymła, Herbet. La danza macabra. *op.cit.*, p. 26-29.

89 *Ibid.*, p. 32.

90 Martínez – Falero, Luis. (2011). El tema de la muerte en la literatura popular europea: las danzas de la muerte y sus implicaciones doctrinales. *Cálamo Faspe* 32, p. 64.

dins el seu taüt⁹¹. Per altra banda, el cas més conegut i vigent avui dia en termes de representació escènica és la dansa de la mort de Verges⁹². Tot i això, el primer document que data sobre un acte escènic macabre és el Joch entremès de la Mort que fou representat en honor de Ferran I durant la seva entrada triomfal a Barcelona el 1412. Es representa com a motiu d'una celebració, atès que Ferran I esdevé nou rei de la Confederació catalana-aragonesa⁹³. Altres representacions que sobrepassen la dansa macabra en iconografia o paper és el ball penitencial que feien els peregrins entre el segle XIV i XV quan visitaven Montserrat, la qual tot i no considerar-se profundament una dansa macabra té la mateixa essència. L'escena de la dansa macabra es representa a: la Selva del Camp, Ripoll, Beget, Sant Feliu de Pallerols, Les Planes d'Hostoles, Cadaqués, Perpinyà i Rupia⁹⁴. Per tant aquests tipus de representacions iconogràfiques acompanyades d'un petit text posteriorment seran motiu de representació. És a dir, la dansa macabra esdevindrà un element transcendental fins a tal punt que avui dia encara es representa a Verges.

En resum, trobem fins a tres fases, en les quals les danses macabres presenten un desenvolupament diferenciat a escala uropea. La primera fase data entre el 1350 fins al 1485 la qual comprèn des de l'aparició de la temàtica amb les versions escrites, teatrals i iconogràfiques més primitives fins a la difusió del tema per les rutes de comerç i peregrinació. La segona etapa comprèn des del 1485 fins la 1600, on la composició i els versos de la dansa macabra estan perfectament fixats i es difonen per tota Europa. L'última fase parteix del 1600 fins als nostres dies. En aquesta s'introdueixen canvis per a poder adaptar-se a qualsevol època⁹⁵.

Pel que fa a l'estudi de les possibles influències de les representacions de l'art macabre es troba en primera instància la cultura tibetana. Tot i tractar-se d'entitats folklòriques molt allunyades i aparentment diferents, estudis recents han demostrat que es troben certes semblances entre ambdós casos de la dansa de mort, fins i tot en les representacions d'aquesta. En Francesc Massip ens presenta la relació entre l'actual dansa de la mort a Verges, de caràcter dramàtic cristià, i les danses macabres representades a l'actual Tibet, de tipus budista⁹⁶. Ambdues són danses formades per esquelets, per tant l'element central és el mateix. En el cas budista es tracta d'un combat entre dos esquelets benèvolos que són protectors del cementiri que espanten els corbs i els esquelets malignes. Existeix una altra

91 González Zymla, Herbert. La danza macabra. *op.cit.*, p. 28, 39.

92 Veure annex 5.

93 Massip, Francesc. (2011) Huellas de oriente en las representaciones macabras de la Europa medieval: el caso catalán. *Cemyr* 19, p. 139, 142.

94 González Zymla, Herbert. La danza macabra...*op.cit.*, p. 34.

95 *Ibid.*, p. 34-35.

96 Veure annex 6.

representació teatral budista, en la qual es presenta als dimonis de la mort que cerquen apoderar-se d'un home. La presència d'esquelets s'ha trobat en múltiples cerimònies budistes, però l'única diferència respecte del cas català europeu és que a Orient la mort és de color blanc, mentre que a Occident és negra. Suposadament els franciscans són els possibles portadors d'aquesta cultura folklòrica cap a Occident. A finals del segle XIII dita ordre s'havia establert al regne mongol dels Yüan i haurien portat aquesta influència cap Europa. Actualment a Verges es continua representant la dansa de la mort, com també en cerimònies budistes. El cas català destaca per ser una representació processional, on quasi tots els habitants de la localitat es desplacen per tot el poble duent a terme un vertader acte teatral lligat amb el component religiós i emocional⁹⁷.

El pensament islàmic de la mort podria haver estat una influència, també. Solà-Solé justifica que l'etimologia àrab de la paraula *macabro* podria haver influït en la cultura occidental. Si ens fixem en l'Alcorà (32,11) ens parla de l'àngel de la mort (*malak al-mawti*) que va a buscar a argila per tal que Al·là pugui crear a Adam. La tradició islàmica presenta aquest àngel de la mort amb un aspecte terrible, amb el cos cobert de brases i dotat de milers d'ales⁹⁸.

6.2.2 Els tres vius i els tres morts

Aquesta iconografia també té un component macabre, per això moltes vegades es relaciona directament amb la dansa macabra tot i que no es tracta de la mateixa representació. Els tres vius i els tres morts es caracteritza per enfrontar els vius contra els morts. Els morts són coneguts com a homes podrits i menjats per cucs. Els vius poden ser un rei, un sacerdot i un burgès que queden impactats quan observen la putrefacció dels cadàvers⁹⁹. Aquesta situació que produeix rebuig porta als vius a reflexionar sobre la caducitat de la vida. Juntament amb els morts és habitual la figura d'un ermità que inicia amb els vius un diàleg i ja els adverteix de la fugacitat de la vida i la necessitat de tenir un bon comportament i uns bons actes. Els vius canvien la seva actitud sobre la vida i comencen a ser curiosos davant del temor cap a la mort. Aquesta formaria part de la idea general sobre els tres vius i tres morts, tot així observem peculiaritats nacionals. Quan es produeixi l'impacte de la Pesta Negra es començarà a representar el cadàver en diferents moments del procés de descomposició¹⁰⁰.

97 Massip, Francesc. *Huellas de oriente...op.cit.*, p. 139-141.

98 *Ibid.*, p. 143-1144.

99 Veure annex 7.

100 González Zymła, Herbert. (2011). El encuentro de los tres vivos y los tres muertos. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 6, p. 52-54.

Pel que fa a les representacions conegudes a la península Ibèrica es caracteritzen per tenir una dependència formal dels models figuratius francesos, mentre que a la Corona d'Aragó és més clara la influència italiana. A Catalunya destaca el relleu que es troba en el capitell de Santa Maria del Mar a Barcelona. Va ser executat entre 1335 i 1340, en el qual es representa la trobada entre els morts i els vius de peu. La trobada sembla haver tingut en un bosc¹⁰¹.

La imatge dels tres vius enfront del cos en procés de descomposició dels tres morts han tingut una forta repercussió en les transi tombes. Aquestes es caracteritzen per presentar l'escultura del difunt a la part superior, mentre que al compartiment inferior es reproduïa el cadàver en procés de descomposició. L'ús de la paraula *transi* relacionat amb una tomba indica el procés de descomposició del cos fins que acabi convertint-se en un cadàver. La dicotomia entre la imatge del difunt vers el cadàver en descomposició s'ha interpretat com que el cos és el mirall de l'ànima. En altres paraules, la descomposició del cos és el signe del caràcter intrínsecament pecador de l'home¹⁰².

7. Conclusions

L'impacte social de la pesta entre el segle XIV i XV pot estudiar-se des de diversos camps diferents, atès que comporta un canvi estructural. En termes econòmics ens trobem en una època precapitalista, per tant de canvi socioeconòmic. L'anàlisi de les qüestions socials durant la Pesta Negra del segle XIV ens permet veure que es produeixen uns canvis socials amb relació a la manera de viure, les actituds, els comportaments o la concepció de la vida i la mort. En aquests moments augmenta la violència vers comunitats concretes, es produeix un pessimisme vers la vida que provoca una relaxació dels costums tradicionals religiosos en uns grups mentre que en uns altres es produeix l'enfortiment del component religiós. A més, es canvia la manera de veure la mort que sobretot es percep en les manifestacions artístiques. Aquestes reaccions socials i aquests canvis en les mentalitats col·lectives no es deuen només a la irrupció de la pesta, sinó que aquesta es considera un fet agreujant de la crisi general. La historiografia de finals del segle XX ha desmentit que l'assolament de la pesta sigui la causa de la crisi, sinó que hi ha moltes més causes pròpies: conflicte remença, conflictes socials, problemes en la política, crisi agrícola, etc. Cert és que l'arribada de l'epidèmia provocarà un augment de rebuig social vers alguns membres de la comunitat o una major incidència en el desenvolupament de l'art macabre. La pestilència

101 González Zymala, Herbert. *Ibid.*, p. 64.

102 Duarte García, Ignacio. (2016) Representaciones de la muerte en la edad media y el renacimiento. *Ars Medica* 13, p. 150-151.

provocarà encara més morts dels habituals i és així com es passa a mostrar la part més lletja de la mort, també relacionat amb el moment decadent que van patir les famílies europees i concretament catalanes.

Actualment l'impacte social de les epidèmies i les seves conseqüències continuen sent motiu de recerca. L'historiador José Enrique Ruiz-Domènec ha analitzat la pandèmia de la Covid-19 des d'un punt de vista històric en la seva obra *El día después de las grandes epidemias. De la peste bubónica al coronavirus* publicada el 2020. L'historiador ens aconsella que la millor manera d'afrontar una epidèmia és gestionar els canvis en els paradigmes econòmics, socials, polítics i culturals. L'autor esmenta que les mesures han d'anar més enllà d'una vacuna ràpida, atès que la gran capacitat tecnològica que tenim avui dia ens ha de servir per a millor certs aspectes de la nostra vida: *podemos mejorar la sostenibilidad con máquinas no contaminantes, sugerir algoritmos que impidan el uso indebido del conocimiento que a menudo han servido para falsificar la realidad, (...) mejorar la calidad de vida y la higiene de las ciudades, construir viviendas dignas, (...) favorecer el diálogo entre culturas y creencias diversas, poner fin al hambre y a la falta de agua*. Afirmar a més que després de les grans epidèmies han vingut èpoques d'esplendor, per exemple després de la gran pesta bubònica va tenir lloc l'impacte del Renaixement. A grans trets esmenta que hem de saber aprofitar els avanços tecnològics, mèdics i històrics que tenim al nostre abast per a poder dur una tasca ben complimentada per erradicar la situació epidèmica i totes les conseqüències que comporta¹⁰³.

L'obra de Ruiz-Domènec demostra la importància de la història per a poder conèixer la societat en la qual vivim. Els negacionistes que coneixem del segle XXI ja formaven part de la societat del segle XIV. El malestar social ja es veu en segles anteriors, per tant no s'ha de mirar la pandèmia actual com un fet completament nou, sinó que durant la història de la humanitat s'han documentat diverses epidèmies molt més antigues que la gran pesta bubònica del segle XIV. L'historiador exposa que per solucionar una situació de decadència en què viu un poble quan és assolat per una epidèmia cal posar en marxa una sèrie de mesures d'adaptació a la nova realitat. En altres paraules, existeixen diferents problemes en totes les àrees geogràfiques del planeta que hauríem de solucionar, però que fins ara ha estat impossible o no ha interessat posar fi. L'extrema pobresa, les condicions insalubres, i la manca de sostenibilitat en certs territoris són un obstacle a la llarga per tothom.

103 El independiente. *Historia, salud, tendencias*. "Tras grandes epidemias llegaron épocas de esplendor", dice Ruiz-Domènec. 7/03/2021.

8. Referències bibliogràfiques

Ángel Blanco. (1995) *La peste negra*. Ed. Anaya. Madrid.

Ariès, Philippe. (2000). *Historia de la muerte en Occidente*. Ed. El acantilado. Barcelona.

Betrán Moya, José Luis. (1994). La peste como problema historiográfico. *Manuscrits* 12, p. 283-319.

Boccaccio, Giovanni. (1969). *Decameron*. Ed. AHR. Barcelona.

Carvajal González, Helena. (2015). San Sebastián, mártir y protector contra la peste. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 13, p. 55-65.

Conejo, Antoni. (2020). Traces epidèmiques a Catalunya: ss. XIV-XV. Epidèmies a l'edat mitjana. IRCVM.

Cuadrada, Coral. (2012). *El llibre de la pesta*. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona.

Cuadrada, Coral. (2002). Pobresa, marginació i sexe a l'edat mitjana. *Història dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*, p. 21-43. Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

Cremades, Francesc. (2016) *El regiment de preservació de la pestilència (1348) de Jacme d'Agramont*. Ed. Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrraga.

Delumeau, Jean. (2012). *El miedo en Occidente*. Ed. Taurus. Madrid

Duarte García, Ignacio. (2016). Representaciones de la muerte en la edad media y el renacimiento. *Ars Medica* 13, p. 145-161.

El independiente. *Historia, salud, Tendencias*. "Tras grandes epidemias llegaron épocas de esplendor", dice Ruiz-Domènec, 7/03/2021.

Estanyol Fuentes, Maria Josep. (2011). *Los judíos catalanes*. Ed. PPU. Barcelona.

Forcano, Manuel. (2014). *Els jueus catalans*. Ed. Angle. Barcelona.

Furió, Antoni. (2015). La crisis de la Baja Edad Media. En los orígenes de una construcción historiográfica. Varela- Rodríguez, M. Elisa. *La historiografía medieval davant la crisi*. Estudis de Cultura Escrita i Visual. Girona.

Gaspar, Feliu. (2004). La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión. *Hispania* 64/2 217, p. 436-466.

Gómez García, Ignacio. (2017). La Muerte Negra y el imaginario colectivo de los siglos XIV y XV. *Epikēia* 33, p. 1-18.

González Zymla, Herbert. (2014). La danza macabra. *Revista Digital de Iconografía* 11, p. 23-51.

Haindl Ugarte, Ana Luisa. (2016). La idea del Purgatorio en la Edad media: organización y definición de una tradición. *Revista de Historia* , p. 53-72.

Igual Luis, David. (2007). ¿Crisis) ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la baja edad media. *Edad Media, Revista de Historia* 8, p. 203-223.

Le Bon, Gustave. (1983). *Psicología de las masas*. Ed. Morata. Madrid.

Le Goff, Jacques. (1981). *El nacimiento del purgatorio*. Ed. Taurus. Madrid.

Lükelburger, Hans; Marechal, François. (1980). *La danza macabra de Holbein*. Ed. Erisa. Madrid.

Marcó i Dachs, Lluís. (1985). *Los judíos en Cataluña*. Ed. Destino. Barcelona.

Martínez-Falero, Luis. (2011). El tema de la muerte en la literatura popular europea: las danzas de la muerte y sus implicaciones doctrinales. *Cálamo Faspe* 32, p. 59-65.

Massip, Francesc. (2011). Huellas de oriente en las representaciones macabras de la Europa medieval: el caso catalán, *Cemyr* 19, p. 137-161.

Mateu Boada, Enric. Marginació i segregació de la minoria jueva a les comarques tarragonines: de finals del segle XIII fins a l'expulsió. *Història dels altres. Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*, p.43-71. Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

Mitre Fernández, Emilio. (2006). *Fantasmas de la sociedad medieval. Enfermedad, peste, muerte*. Col·lecció Historia y Sociedad. Valladolid

Mitre Fernández, Emilio. (1994). La muerte y sus discursos dominantes entre los siglos XIII y XV. *Muerte, religiosidad y cultura popular. Siglos XIII-XVIII*, p. 15-34. Institución Fernando el Católico.

Montañés, Jaime. (1565 / 2003). Arte de bien morir y breve confesionario. VVAA. *Arte de bien morir. Ars moriendi de la Edad Media y del Siglo de Oro*, p. 3-21. Ed. Lengua de trapo. Madrid.

Navarro Somí, Miguel. (2019). L'espiritualitat de Sant Vicenç en el context de la seua època. *Scripta* 14, p. 163-174.

Roca Cabau, Guillem. (2017). *Salubritat i salut pública a la Lleida baixmedieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals*. Lleida.

Rodríguez Sánchez, Ángel. (1994). La muerte en España: del miedo a la resignación. VVAA. *Muerte, religiosidad y cultura popular. Siglos XIII-XVIII*. p. 35-52 Institución Fernando el Católico.

Ruiz García, Elisa. (2011) El ars moriendi: una preparación para el tránsito. *IX Jornadas Científicas sobre Documentación: La muerte y sus testimonios escritos*, p. 315- 344.

Torrice Lorenzo, Iván. (2017). San Roque, el peregrino antipestífero de Montpelier. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 18, p. 106-116.

9. Annexos

Annex 1: figura de Sant Roc de l'últim terç del segle XV a Nantes (França). Es troba representat amb el bubó a la cama¹⁰⁴.

Annex 2: escultura de Tilmer Riemenschneider, en la qual es veu a Sant Sebastià travessat amb múltiples sagetes. Es troba al Bayerisches Nationalmuseum¹⁰⁵.

104 Torrico Lorenzo, Iván. (2017). San Roque, el peregrino antipestífero de Montpellier. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 18, p. 115.

105 Carvajal González, Helena. (2015). San Sebastián, mártir y protector contra la peste. *Revista de Iconografía Medieval* 13, p. 64.

Annex 3: les següents imatges mostren la representació d'individus de diferent categoria social, que independentment del seu estatus social seran emportats per la Mort. En el primer cas trobem una vella, a continuació un mercader i finalment un nen. Aquestes imatges mostren que la mort no té compassió per cap individu independentment de la seva vulnerabilitat, sexe o potencial econòmic¹⁰⁶.

Figura 1:

Figura 2:

106 Lükelburger, Hans; Marechal, François. (1980). *La danza macabra de Holbein*, p. 32, 36, 46.

Figura 3:

Annex 4: Imatge que representa el concepte de la transi tomba. Imatge basada en el debat entre el cos i els cucs adaptat de Paul Binski a *Medieval Death* (1996)¹⁰⁷.

107 Duarte García, Ignacio.(2016) Representaciones de la muerte en la edad media y el renacimiento. *Ars medica* 13, p. 152.

Annex 5: Exemple d'una representació de la dansa de la mort a la localitat de Verges¹⁰⁸.

Aquesta representació real està basada en la iconografia pròpia del segle XIV i XV de les danses macabres. Imatge de la dansa macabra a la sala capitular del convent de San Francisco de Morella a Castelló del segle XIV¹⁰⁹.

108 Massip, Francesc.(2011) Huellas de oriente en las representaciones macabras de la Europa medieval: el caso catalán. *Cemyr* 19, p. 156.

109 González Zymla, Herbert. (2014)La danza macabra. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 11, p. 51.

Annex 6: Imatge en què veim representats a Yama i Yami. Ambdues figures masculina i femenina són considerades energies de la mort. Es tracta d'una pintura mural del Monasteri de Dungkar de tradició tibetana¹¹⁰.

Annex 7: Representació iconogràfica dels 3 vius i tres morts. Salteri de Robert de Lisle (s. XIV). The British Library (Londres)¹¹¹.

110 Massip, Francesc. (2011) Huellas de oriente en las representaciones macabras de la Europa Medieval: el caso catalán. *Cemyr* 19, p. 150.

111 González Zymla, Herbert. (2011) El encuentro de los tres vivos y los tres muertos. *Revista Digital de Iconografía Medieval* 6, , p. 79.